

Всѣ
VIII-9-19 №842 II 1167
ПИСАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
СЕРИЯ XXII

ОТДѢЛЕНЪ ОТПЕЧАТЬКЪ

МАКСИМЪ М. КОВАЛЕВСКИ

ЖИВОТЪ. — НАУЧНО-ОБЩЕСТВЕНА ДѢЯТЕЛНОСТЪ. — ЗНАЧЕНИЕТО МУ ЗА СЛАВЯНСКАТА ИСТОРИКО-ПРАВНА НАУКА.

ОТЪ

СТЕФАНЪ С. БОБЧЕВЪ

СОФИЯ
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА
1921

№ 842

МАКСИМЪ М. КОВАЛЕВСКИ

Животъ. — Научно-обществена дѣятелность. — Значението му за славянската историко-правна наука.

Отъ Стефанъ С. Бобчевъ.

(Докладвано въ Философско-обществения клонъ на 6.V.1919 г.).

I

ОБЩИ БЪЛЪЖКИ ЗА ЖИВОТА НА КОВАЛЕВСКИ.

Обща характеристика. — Рождение и възпитание. — Студентството му въ Харьковъ. — Професори, които сж влияли върху Ковалевски. — Ковалевски въ Берлинъ, Парижъ и Лондонъ. Занятията му въ библиотеки и архиви. — Запознаване на Ковалевски съ Джонъ Люисъ, Карлъ Марксъ, Джонъ Морлей и Хербертъ Спенсеръ. — Влияние на Менъ и Емиль де Лавеле, както и на Макъ Ленана и Моргана. — Стебъ и Майландъ.

На 23 мартъ 1916 г. на Моховата улица въ Петроградъ угасна единъ скжпъ за цѣлото човѣчество животъ: помина се Максимъ Максимовичъ Ковалевски, руски професоръ и общественикъ, европейски ученъ, спечелилъ свѣтвна извѣстность, защото бѣше работилъ цѣли четиридесетъ години неуморно въ разнитѣ области на обществознанието, бѣше писалъ, или бѣха го прѣвеждали на всички по-главни европейски езици, защото бѣше каненъ въ разни столици на двата свѣта да чете лекции по сравнителната и славянска история на правото и по социологията.

На всѣкъдѣ, и прѣзъ цѣлия си животъ, той бѣше учителъ и борецъ за културенъ напрѣдъкъ, та и прѣдъ самата си кончина още единъ пжтъ той подчерта завѣтнитѣ думи на своето знаме: „Вѣрвайте въ свободата, въ равенството и въ напрѣдка!“.

Това, което отличаваше Ковалевски, което го правѣше популяренъ и въ Русия и задъ прѣдѣлитѣ на неговото отечество, бѣше неговата всепризната жива, творческа и напрѣдничава мисль, неуморната и великанска негова работоспособность, както и силната отзивчивость, съ която посрѣщаше всѣка нова стжпка въ културния животъ.

При това М. М. никога не се туряше въ услуга на чужди авторитети и идеи, само за това че били нови, оригинални, напръдничави, или либерални. Той се отнасяше критически къмъ новитѣ прояви на научната и обществена мисълъ, възприемаше онова, което му се струваше за вѣрно отъ становището, на което бѣше се поставилъ, и за това самъ бѣше искренъ, горещъ и творчески носителъ на идеитѣ, които пригрѣщаше и внасяше и въ научнитѣ си работи, и въ професорскитѣ си лекции, и въ публичнитѣ си сказки, съ една рѣчь — на всѣкъдѣ, дѣто бѣше повиканъ да работи като професоръ, ученъ, публицистъ или общественикъ.

Стига да се хвърли единъ бѣгълъ погледъ върху книжовното наслѣдство, което тоя исполинъ на мисълъта и науката остави слѣдъ смъртъта си, за да се види веднага, какъвъ е билъ творецътъ на тия научни трудове! И М. М. не обичаше да се затваря въ тѣснитѣ рамки на единъ специалистъ. У него учениятъ бѣше подплатенъ съ общественика: той не разбираше науката за науката, а науката за живота. И той, който внасяше животъ въ науката, не разбираше инкъкъ задачата на учения, освѣнъ да внася науката въ живота. Изхождайки изъ тази мисълъ, Ковалевски прѣзъ цѣлия си животъ не само разработваше, но и популяризираше науката на правото и въобще на обществознанието.

Максимъ Максимовичъ е роденъ въ Харьковъ на 27 августъ 1851 год. Баща му билъ прѣдводителъ на дворянството. Майка му, умна и необикновено сърдечна жена, имала отлично естетическо възпитание, занимавала се съ живопись, музика и пѣние. Тя лично дала на сина си първитѣ начала отъ възпитание и обучение. Тя развила у него вкусъ къмъ история и етнография въ най-раннитѣ му години. По нѣмски и по френски М. М. се училъ още въ дѣтинство съ помощта на нѣмски и французки гувернантки. Английски той почналъ да изучава 15 годишенъ, а италянски и испански — на 28 години. Отъ осмата година обучението му било повѣрено на френския гуверньоръ отъ Фрибургъ, Гранжанъ, младъ независимъ и любещъ своето дѣло. Съ тоя учителъ младиятъ Ковалевски прѣкаралъ курсъ по история, стара и срѣдня, история на френската литература и на митологията. Рано почналъ той да учи и музиката, — пиано, и до толкозъ се увлѣкълъ въ нея, че по едно врѣме намислилъ да постъпи въ консерватория. Десетгодишенъ, той направилъ първото си пътуване извънъ Русия, билъ въ Германия на курортъ, а послѣ въ Дрезденъ, Мюнхенъ и Швейцария. По-късно той постъпилъ въ гимназия, която завършилъ съ отличие и получилъ първи златенъ медалъ. Той билъ тогава на 17 години. Слѣдъ това най-напръдъ пожелалъ да постъпи на историко-филологическия факултетъ въ Харьковъ, но не му се харесвали прѣподавателитѣ. Въ юридическия факултетъ го при-

влѣкълъ професоръ Димитрий Ивановичъ Каченовски¹⁾, на когото лекциитѣ по исторiята на международнитѣ сношения и по исторiята на държавнитѣ учрѣждения давали възможность, споредъ думитѣ на самия Ковалевски, да се схване съ единъ погледъ, макаръ въ главни сжществени черти, прогресивния вървежъ на развитието на обществено-политическитѣ форми. Ученостъта на Каченовски била обширна и основателна, изложението на лекциитѣ му — талантливо и краснорѣчиво. — „Въ Русия, пише Ковалевски, азъ не съмъ слушалъ по-добъръ професоръ. Задъ граница, отъ слушанитѣ професори, само Лабуле²⁾ въ Парижъ и Штайнъ³⁾ въ Виена се отличаваха съ еднаква и донѣйдѣ по-добра дикция. . . Прѣлестъта му за слушателитѣ бѣше въ искрената, даже малко наивна, вѣра въ неминуемото тържество на началата на международното право и на третейския сждъ надъ милитаризма и въ любовъта къмъ английския политически животъ, който въ неговитѣ очи „помирява най-добрѣ реда съ свободата“.⁴⁾

Отъ възпоминанията на М. М. за Каченовски се вижда, че учителътъ е далъ извѣстни насоки на бжднитѣ научни занятия на своя ученикъ-студентъ. Особено Ковалевски хвали лекциитѣ за влиянието на феодализма и рицарството, или срѣдновѣковната черква и италиянскитѣ дипломати, върху разработването на началата на международното право, главно по смегчаване ужаситѣ на войната и развитието на неутралитета. Други професори-правници, които сж повлияли на Ковалевски били: професоръ Стояновъ, който четѣлъ курсъ по исторiята на законодателствата, стари и нови; професоръ Сокалский, който четѣлъ, едвали не първи пжтъ въ Русия, курсъ по исторiята на политическата икономия, професоръ Цитовичъ, който като приватъ-доцентъ четѣлъ политическата икономия въ свръзка съ гражданското право, придър-

¹⁾ Мое научное и литературное скитальчество (Р. Мысль. I кн. 1905 година).

²⁾ Лабуле, франц. писателъ (1811—1881)—Edouard René-de Laboulay бѣше послѣдователъ на германската историческа школа, имаща за свои корифеи Савиньи и Пухта. Юристъ по образование, той се отличи както съ професорска, така и въ политическа дѣятельность. Впрочемъ той бѣше и прѣвъзходенъ беллетристъ. На неговото перо се дължатъ отличнитѣ изяшни произведения „Парижъ въ Америка“, „Князь-Кученце“, „Сини разкази“ и др. Отъ научнитѣ му произведения обърнаха внимание трудоветѣ му „Свръвременни етюди върху Германия и Славянскитѣ земи“ (Etudes contemporaines sur l'Allemagne et les pays slaves) 1855, „Questions constitutionnelles“, 1872.

³⁾ Лоренцъ фонъ Щайнъ, род. 1815, умр. 1790. Всепознатъ германски юристъ и икономистъ. Особено се отличи съ стопанско-правни трудове, отъ които повечето сж прѣведени и на чужди езици. Особено е забѣлъжена неговата Lehrbuch der Volkswirtschaft г. 1878.

⁴⁾ Роденъ въ 1827, умрѣлъ въ 1872. Научно-книжовната дѣятельность на Каченовски е твърдъ обширна. И той е оставилъ единъ прѣвъзходенъ, макаръ и недовършенъ, „Курсъ по международното право.“

жайки се въ своя курсъ о съчинението на Ласаля: *Теория на придобититѣ права*, и се увличалъ отъ позитивизма, считайки за възможно да обърне „гражданското право въ социална статика“. Нему лично Ковалевски е задълженъ за запознаването си съ курса на положителната философия, съ съчиненията на Прудона *Икономически противорѣчия* и за Справедливостта въ революцията, отъ които той се увличалъ, четейки Марксовата *Бѣдность на философията* — отговоръ на *Философията на бѣдността*. Струва да се заблѣжи, че единъ начинаващъ прѣподавателъ, частниятъ доцентъ К. К. Гатенбергеръ, съ своитѣ лекции, направилъ може би най-рѣшаваще влияние върху Ковалевски въ методологически смисълъ. Тоя прѣподавателъ се отличавалъ съ философски умъ и въ обстоятелното *Въведение къмъ курса на полицейското право* той излагалъ ученията на Джонъ Стюартъ Милля и Корнвалъ Люиса за приемитѣ при изслѣдването въ областта на общественитѣ науки.

Като свършилъ университета, Ковалевски билъ задържанъ отъ Каченовски за катедрата по държавното право на европейскитѣ държави слѣдъ прѣдставяне дисертация за борбата на народноститѣ въ Австрия и несполучилото при министерството на Хохенвартъ¹⁾ съглашение съ чехитѣ. Часть отъ тази дисертация е била напечатана въ „Вѣстникъ Европы“. Каченовски се поминалъ наскоро и Ковалевски прѣдпочелъ да иде задъ граница, за да се готви тамъ за магистерския си изпитъ. Въ Берлинъ Ковалевски слуша професоръ Гнайстъ²⁾, който въ това врѣме бѣше извѣстенъ като най-добъръ познавачъ на английската конституция. Ковалевски прѣкарва тукъ зимното полугодие 1872—3 г., обаче неговитѣ очаквания не се оправдаватъ. Въмѣсто курсъ по английско право, Гнайстъ приподнасялъ на своитѣ ученици историята на държавнитѣ учрѣждения на *Свещената римска империя*. Той дирѣлъ обоснования на тѣзи учрѣждения въ миналото, а за историята на английскитѣ учрѣждения той ималъ само единъ

1) Графъ Карлъ Хохенвартъ — род. 1824 бѣше изпъкналъ политически дѣецъ въ Австрия и водачъ на федералистическата партия. Въ неговата програма влязаше мирно живуване съ славянскитѣ народи въ австрийската монархия. Тази си програма той обяви, като стана мин. прѣдседател (1881), когато, вслѣдствие покровителството му върху чехитѣ, Байстъ и Андраши въздѣйствуваха силно върху императора, който му даде оставката. Затова той, обиколень отъ чешкитѣ феодалы, словенцы, хървати, ромѣни и отъ нѣмскитѣ клерикалы, игра голѣма роль при свалянето на Таафе, 1893 год.

2) Гнайстъ, нѣмски юристъ и писателъ, род. 1816 г. Неговата голѣма заслуга къмъ науката се състои въ това, че той подчерта значението на самоуправлението въ английската конституция, въ противоположность на теорията за раздѣлянето на властитѣ, изтъкната отъ Монтескьо. Неговата История на англ. конституция е прѣведена на руски. По случай на този прѣводъ Ковалевски написа: Англійская конституція и ея исторія, Москва, 1880.

часть седмично, който впрочемъ се прѣкратилъ съвсѣмъ поради занятията на Гнайста въ пруския Ландтагъ и Германския Райхстагъ. Сжщо така се прѣкратили и лекциитѣ по историята на германското право на Брунеръ, които, както и лекциитѣ на Гнайста, най много привличали вниманието на Ковалевски. Затуй послѣдниятъ почналъ да слуша въ филологическия факултетъ лекциитѣ на професоръ Нитчъ, познатъ по оригиналността си при обяснение на германскитѣ учрѣждения, и подъ впечатлението отъ когото у Ковалевски се заражда желание да внесе по-късно въ своитѣ прѣподавания историята на древнитѣ или поне на срднвѣковнитѣ държавни уредби.

Ковалевски не удовлетворявали апостолитѣ на катедеръ-социалистическото движение, каквито били Вагнеръ, Шмолеръ и Brentano. Итой не крие, че и въ Берлинъ не можалъ да научи онова, което дирѣлъ и което не му дали и въ Русия, а именно: приеми за самостоятелно научно изслѣдане. Това, както признава той самъ, научилъ въ Парижъ, но не въ Правното училище, нито въ Collège de France, дѣто още не били се проявили Гарсоне, Гласонъ, и Есменъ, но въ Ecole de Chartes, дѣто подъ ржководството на Алфредъ Мори, много архивни чиновници, бивши въ това време знаменити френски учени, Тардифъ, Бутарикъ, Готие, Кишеръ и др. държели конференци, носѣли съ себе си суровъ материялъ, и показвали, какъ да се работи надъ него. Една честита срѣща въ Парижъ съ професора Лучицки послужила на Ковалевски да се упжти въ практически занятия: Лучицки билъ всецѣло прѣдаденъ на събиране материалъ по историята на калвинизма въ Франция и той завелъ К. въ ржкописното отдѣление на националната библиотека и му посочвалъ, какъ да работи. Въ това врѣме Ковалевски билъ заетъ съ изучване историята на административнитѣ сдилища въ Франция, въ които дирѣлъ гаранция противъ чиновническия произволъ. Той направилъ една разходка низъ Франция — Руанъ, Дижонъ и Екъ въ Провансъ — дѣто ималъ възможность да се запознае лично съ нѣкои учени палеографи, като Гарнѣ, Борепаръ и пр., които го упжтили и улеснили въ неговитѣ занятия при департаментскитѣ и градски архиви.

Прѣди да се върне въ Русия, Ковалевски посѣти Англия дѣто, вмѣсто да продължи почнатата си работа, той захвана и довърши една нова монография: О полицейской администрациі въ англійскихъ графствахъ до смерти Едуарда I. По-късно той се яви съ тази дисертация въ московския университетъ и издържа блѣскаво своя магистерски изпитъ.

Въ Лондонъ К. се запознава съ двама корифеи на тогавашната философска мисль: Джонъ Люисъ и Карлъ Маркъс,

както и съ всички специалисти по неговия прѣдметъ, съ много публицисти и обществени дѣйци. По-късно той си спомняше винаги за гостоприемството, що бѣ намѣрилъ у Люиса, на когото жената, прочутата писателка Джорджъ Еллиотъ, събирала въ къщата си много почитатели на нейния талантъ. У Люиса той се запозналъ съ Беджехота, на когото книгата за английската конституция и сега продължава да бже една отъ най-добритѣ по прѣдмета; запозналъ се и съ Фредерикъ Харисонъ, който пъкъ му далъ възможность да се срѣдне и запознае и съ цѣлия кружокъ на английски позитивисти. Той се запозналъ още съ Джонъ Морлей¹⁾ и Херберта Сперсеръ.²⁾ Най голѣмо влияние обаче упражнило върху писателската дѣйность на Ковалевски запознаването му съ Хенри Сомнеръ Менъ. Меновото „Старо право“ (Ancient Law) той билъ челъ още въ Русия, но въ Лондонъ той прочелъ първи пжтъ неговитѣ „Селски общини“ и „Най-стара история на учрѣжденията“. Силното впечатление, което изнесълъ отъ това четене, той го прѣдставилъ въ отзива, що далъ за тия работи на Мена въ „Журнала на положителната философия.“

Изобщо, може да се каже, че прѣбиванието на Ковалевски въ Лондонъ е било извънредно плодотворно за неговата научна работа. Подъ прѣкото влияние на Сомнеръ Хенри Мена и отчасти на Емиль де Лавеле³⁾, той намисли, и не слѣдъ много състави и напечати, своя бѣлѣжитъ „Очеркъ исторіи общиннаго землевладѣнія въ кантонѣ Ваадтъ“, който скоро се появи въ Цюрихъ по нѣмски. Менъ го въведе въ библиотеката на Индийското управление, въ която събра многобройно градиво за общиното землевладѣние въ индийскитѣ владѣнія на Англия.

1) Джонъ Морлей е английски писателъ и политически дѣещъ. Роденъ въ 1838 година. Принадлежалъ е къмъ партията на Гладстона. Въ 1886 билъ министъръ (секретарь) по ирландскитѣ работи въ министерството на Гладстона. Ревностенъ привърженикъ на ирландския Хомърулъ. Неговитѣ политически съчинения сж излѣзли отъ печатъ въ 10 тома.

2) Роденъ на 27 априль 1820 въ Дерби, Англия, основателъ на социологията и авторъ на цѣлъ редъ трудове, прѣведени на всички езици. Философъ-еволюционистъ, Спенеръ прѣкалява въ прокарване на аналогия между обществото и организма. Въ всичкитѣ си трудове по социологията, Ковалевски изтъква своето непълно съгласие съ еволюционната теория на Спенсера.

3) Лавеле — белгийски икономистъ и социологъ (1822 — 1892). Той е познатъ и у насъ по своитѣ пжтувания изъ Балканския Полуостровъ, когато той издаде прѣвъзходната си книга „La Peninsule Balcanique“, много цѣнна за културната и политическа история на България. Тая книга е прѣведена на руски съ много важни бѣлѣжки и допълнения отъ Н. Евг. Василиевъ: Балканскій Полуостровъ, Москва 1889 текстъ 411 стр.; прибавления и обяснения 488 стр. Отъ научнитѣ трудове на Лавеле заслужва да поменемъ неговата De la Propriété, 1844, прѣведена на руски подъ изсловъ „Первобытная Собственность“.

Все въ Лондонъ К. изучава съ особена ревностъ и подробностъ младитѣ социолози Макъ-Ленана и Моргана, които обръщатъ вниманието му върху дълбоко занимаващия го въпросъ за произхождението на сѣмейството, собствеността и държавата. При тѣзи изучавания той забѣлѣзва, че периодътъ на патриархалната челядь, припознавана отъ Мена за първоначална, е билъ прѣдшествуванъ отъ други периодъ, въ който се отличавали отношенията между половетѣ и е имало такава система на родство, която споредъ думитѣ на Ковалевски мжчно се обяснявала съ характера на патриархалната челядь. Най-послѣ К. прибавя къмъ личнитѣ си запознанства въ Лондонъ още и тия съ Стебса, професоръ въ Оксфордъ, и Майланда, професоръ по историята на правото въ Кембриджъ.

II

КОВАЛЕВСКИ КАТО ПРОФЕСОРЪ ВЪ МОСКВА.

Постжпането на К. за прѣподавателъ въ московския университетъ. — Университетската колегия и отношенията на Ковалевски къмъ нея. — Особнитѣ симпатии на К. къмъ Всеволодъ Миллеръ, Веселовски, Виноградовъ, Янжуль, Чупровъ и Муромцевъ. — Дѣятелностъ на Ковалевски извънъ университета. — Участието му въ вѣстници и списания. — К. и неговитѣ лекции прѣдъ студентитѣ; обаяние върху студентитѣ. — Ковалевски и моето посѣщение у Тургенева.

Откакъ издържа своя изпитъ за магистъръ въ московския университетъ, Ковалевски въ 1877 биде повиканъ за прѣподавателъ на юридическия факултетъ въ Москва. Той прие поканата на драго сърдце, толкозъ повече като тя му бѣше направена въ една ласкателна и тържествена форма отъ професоръ Мюлхаузенъ.

Ковалевски встѣпи въ крѣга на професоритѣ отъ московския университетъ, когато послѣдниятъ бѣше въ пълень и блѣскавъ разцвѣтъ. Къмъ университетската колегия въ това врѣме се числѣха такива знаменити прѣподаватели като И. И. Янжуль, А. И. Чупровъ, С. А. Муромцевъ, В. Н. Лешковъ, Троицкій, С. Соловьевъ, Буслаевъ, Стороженко, Ключевски, Фортунатовъ, Коршъ, Веселовскій и Максимъ Максимовичъ. К. цѣнѣше достойно срѣдата, въ която встѣпваше. Въ поменатитѣ лица той виждаше свѣтлината на тогавашната руска историческа и правна наука. При това, всѣки отъ тѣхъ имаше, и продѣлжи да има, голѣмо и изпжкнало значение въ руската култура и общественостъ.

Ковалевски не обичаше тѣсната научна или обществена „кружковщина“, но въ Москва той трѣбваше да намѣри свои близки, безъ да се отчуждава отъ лица, които почиташе, но съ ученията на които той не се съгласяваше. Та и сами по себе извѣстни литературни и обществени течения, как-

вито бѣха официалното народничество, подържано отъ Шевирева, съ неговитѣ три стълпове: православие, самодържавие и народностъ, а сжщо и либералното западничество, на чело на което стояха професоритѣ Грановски и Кудрявцевъ, бѣха вече засѣнчени и не играеха другошната си роля. Подлагаше се на строга критика и славянофилството, душата на което по това врѣме бѣше почитаниятъ отъ всички за неговата прѣмота и кристална душевна чистота — Ив. Сергѣевичъ Аксаковъ.

Къмъ други лица се притеглиха симпатиитѣ на младия професоръ. Отъ прѣподавателитѣ на филологическия факултетъ той се сближи съ Ключевски, Веселовски, Коршъ и В. Т. Миллеръ. Съ тоя послѣдния неговото сближаване стана особено тѣсно върху почвата на сравнителната етнография и езикознание, което ако първиятъ, Миллеръ, разработваше толкозъ майсторски, вториятъ използва много вѣщо за научнитѣ си правни изучвания. Професоръ Миллеръ се отличи съ своя сполучливъ опитъ да изучава народнитѣ вѣрвания и суевѣрия и да постави на научна почва знанието за Кавказъ, въ усойтѣ на който той и Ковалевски се скитаха извѣстно врѣме съ цѣль да изучатъ бита на кавказкитѣ горци. Професоръ Ковалевски дължи на Всеволода Миллеръ доставянето на оня юридико-исторически материалъ, който му послужи да внесе много ново нѣщо въ въпроса за първоначалната челядь, матриархата, прѣживѣлици отъ който той намѣри на Кавказъ, особено у осетинцитѣ, — арийско племе, каквито сж иранцитѣ и индуситѣ, — както и да изтъкне послѣдующата еволюция на патриархалната челядь и родовното устройство.

За своитѣ историко-сравнителни изучвания К. не малко се ползва отъ общуванетоъ съ професоритѣ Миллеръ, Веселовски и Стороженко, които се занимаваха съ сравнителния фолклоръ, съ сравнителната история на религиитѣ и съ историята на странствуващитѣ сказания. К. считаше Веселовски за единъ отъ най-дивнитѣ лектори, които той е слушалъ въ Русия. Въ своитѣ лични възпоминания К. отбѣлѣзва и това обстоятелство, че Веселовски е голѣмъ познавачъ на руската и славянска музика, както и на нѣмската, французка и английска литература. По метода си Веселовски се приближава до Иполита Тень.

Не по-малко общуваше К. и съ професора Ключевски, за когото той казва, че се отличава „съ ярка и образна рѣчь, съ остроумни характеристики и съ рѣдко умѣние да подбира епитети. . . Рѣдко професоръ съумѣваше изведнажъ да си спечели повече внимание, отъ колкото малко познатия още въ това врѣме московски историографъ“.

Съ нѣкои отъ поменатитѣ професори К. бѣше въ постоянно сътрудничество на „Критическое Обзорѣние“, поврѣ-

менно издание, което имаше за задача да удовлетвори нѣкои научни потребности, като служи за органъ на членоветѣ отъ историкофилологическия факултетъ, а сжщо и на юриститѣ.

За П. Г. Виноградова К. има само най-добри спомени и най-ласкави отзиви. Той билъ ученикъ на Герье. Може би подъ влиянието на книгата на Ковалевски „За обществения строй на Англия въ края на срѣднитѣ вѣкове“, Виноградовъ почналъ да се занимава съ ранното срѣдновѣковие въ сжщата Англия и въ частностъ съ историята на нейното крѣпостно право. Тѣзи изучавания послужиха на Виноградова не само за една дисертация, но още и за едно съчинение, което той по-късно издаде на английски, откакъ откри въ библиотеката на Британския музей знаменития ръкописъ на английския юристъ отъ 13 вѣкъ Брактонъ. По-послѣ младиятъ английски юристъ Майтландъ, наедно съ Поллокъ, като се ползуваха отъ сжщитѣ материали, издадоха съчинение по историята на английското право отъ най-старитѣ врѣмена до края на 13 столѣтие въ два тома. По този начинъ Виноградовъ, може да се каже, прокара пжтъ за така нареченото английско *common law*, т. е. за общото или земското право на Англия. Майтландъ на шега наричалъ Виноградова ту баща, ту дѣдо на дълго врѣме захвърленитѣ въ Англия „Юридически старини“. Не е лишно да се прибави тукъ, че отъ московския университетъ Виноградовъ бѣше повиканъ за продължателъ на историко правнитѣ лекции на Мена въ Оксфордския университетъ.

Между професоритѣ отъ юридическия факултетъ М. М. по-особно се сближи съ нѣкои другари, отъ които ние ще споменемъ тукъ Янжула, Чупрова и Муромцева. Икономиката и обществознанието, които много привличаха М. М., твърдѣ естествено го караха да седи по-близу до прѣподавателската дѣйностъ, научнитѣ и публицистически работи на Янжулъ и Чупровъ. Иванъ Ивановичъ Янжулъ, както се знае, се отличи не само въ социалната икономия, но още и въ социални и частни въпроси, като работническия въпросъ и фабричното законодателство въ разнитѣ страни на Европа. На юридическия факултетъ той четѣше финансовото право, а по извѣстно врѣме—слѣдъ смъртъта на Лешковъ—той чете курсъ на полицейското право или благоустройството. При министра Бунге той прие да стане старши инспекторъ на фабрицитѣ въ московския районъ. Ковалевски използва по-късно докладитѣ на Янжула при лекциитѣ си въ Висшата школа на общественитѣ науки въ Парижъ за единъ очеркъ по положението на руската промишленостъ отъ 90-тѣхъ години на миналото столѣтие.

Александъръ Ивановичъ Чупровъ бѣше отъ най-изпжкналитѣ професори на юридическия факултетъ, дѣто той четѣше Политическа икономия и Статистика. Той бѣше се по-

ставилъ на чело на младитѣ икономисти-прѣподаватели, ученици не само на Вагнера, но и на Лоренца—Щайнъ и Шмоллера, изпитали върху си още и влиянието отъ доктринитѣ на Марксовия „Капиталъ“, които подчертаваха влиянието, що има върху развитието на народното стопанство не само растежътъ на техниката, но и борбата на противорѣчивитѣ икономически интереси.

Сергѣй Андрѣевичъ Муромцевъ бѣше професоръ по римското право и слѣдъ Лешкова прѣдседателъ на Юридическото общество при Московския университетъ, а сжщо така и главенъ редакторъ на „Юридически вѣстникъ“. Ученикъ и послѣдователъ на Йеринга, Муромцевъ бѣше спечелилъ сърдцата на московското студентчество съ своя талантъ и съ установенитѣ си свободолюбиви убѣждения. Още тогава той бѣше единъ отъ горещитѣ съчувственици на конституционния строй и имаше надежда да види скорошното му тържествуване и въ Русия. Между друго туй обстоятелство обърна вниманието на властѣта върху Муромцева и въ срѣдата на царуването на Александъръ III той бѣше изненаданъ съ оставката си. Слѣдъ това Муромцевъ стана адвокатъ — професия, въ която той се отличи не толкова съ външенъ даръ на словото, колкото съ пълното знание на гражданското право. Особено той вземаше участие въ консултации; а когато въ 1905 год. въ Русия се появи и „парламентъ“, т. е. Государственная Дума, той бѣше избранъ за неинъ първи прѣдседателъ.

Ковалевски застана между редицата на поменатитѣ професори и разви въ всичката имъ широта своитѣ прѣподавателски дарби. Най-напрѣдъ той почва четенето на лекции по сравнителната история на правото. По-късно и врѣменно, вмѣсто професоръ Алексиева, на К. бѣше поржчано врѣменното четене по Общото държавно право и по Историята на политическитѣ учения. 10 години прѣподава М. М. въ Москва съ едно прѣкъсване само отъ година, командированъ задъ граница, когато той посѣти Италия, Испания и Съединенитѣ Щати. Слѣдъ завръщането си той редомъ съ общия курсъ на държавното право посвети една година на историята на държавнитѣ учрѣждения, друга — на характеристика на съврѣменнитѣ политически порядки на Западъ, чете още и специални курсове по историята на американскитѣ учрѣждения, по сравнителната история на сѣмейството и собствеността, по историята на съсловията на Западъ и Русия и пр.

Вънъ отъ университетскитѣ си лекции, той четѣше публични сказки и реферати въ Юридическото дружество, както и въ Етнографическото отдѣление на Московското общество за естествознание и антропология, на което прѣдседателъ по онова врѣме и по-сетнѣ бѣше Всеволодъ Феодоровичъ Миллеръ, а секретари бѣха такива изпжкнали хора

като Гондати и Бр. Харузини, толкозь много направили за руската етнография. Много отъ четенията на Ковалевски въ това етнографическо отдѣление се появиха по-късно въ неговото отлично съчинение „Современный обычай и Древній законъ“.

Той вземаше участие и въ нѣкои отъ списанията и вѣстницитъ въ Москва, каквито бѣха „Русская Мысль“ и „Русскія Вѣдомости“. За тази своя дѣятелность Ковалевски самъ пише слѣдното: „Изъ журналнитѣ и вѣстникарски редакци азъ бѣхъ най-близу до „Русская Мысль“ и „Русскія Вѣдомости“. „Р. М.“ едно врѣме бѣше редактирана отъ С. А. Юрьевъ, епигонъ отъ старото славянофилство, който се отнасяше много дружелюбно къмъ мене. Когато посѣщавахъ редакциитѣ и обществата (дружествата), мене ме поражаваше въ Москва присѣтствието на сжщитѣ лица. Въ понедѣлникътѣ бѣха археолози, въ вторникъ или срѣда — етнографи или юристи, и недѣлата не се свършваше безъ нова срѣща съ тѣхъ въ Психологическото общество или въ Обществото на любителитѣ на руската словесность. Това се обясняваше, разбира се, прѣди всичко съ туй, че културниятъ класъ не прѣдставя у насъ голѣма дебелина, а второ съ това, че специализацията на занятията, отъ които се оплакватъ въ Европа, у насъ не сжществува. Нейното мѣсто занимава уравновѣсеното и въобще хладнокрѣвното отнасяне къмъ успѣхитѣ на знанията въ разнитѣ области, почвайки отъ резултатитѣ и издирванията за каменния вѣкъ и свършвайки съ най-новитѣ хипотези на психолозитѣ, философитѣ и социолозитѣ“ (Московскій Университетъ, въ „Вѣстникъ Европы“ год. 1910, кн. 5, стр. 196).

Азъ си спомнямъ тази снажна, мощна и жизнерадостна фигура на младия Максимъ Максимовичъ, когато той влазеше въ аудиторията на юридическия факултетъ въ Москва. Сѣкашъ той донасяше заедно съ себе си нѣкакъвъ магически лѣхъ, който проникваше и завладѣваше всички слушатели. Седналь-не-седналь още на стола си при катедрата, той почваше своята очарователна лекция, четена въ най-жива и увлѣкателна форма. Той не дирѣше думи, за да се изразитѣ течеха отъ само себе си и течеха плавно, гладко и хармонично, като изъ нѣкой изобилень фонтанъ, който нѣмаше изчерпване. Едриятъ блѣстещъ прѣподавателски талантъ на М. М. не смѣха да откажатъ и онѣзи, които по „партийни“ или „политически“ съображения не го обичаха, а охотно подлагаха на критики всичкитѣ като него професори, защото донасяха „нови вѣненя“ въ университета.

И каква пѣстрота въ една само лекция! Каква разнообразна картина отъ данни, свѣдѣния, обяснения, освѣтления! Много пжти той вмѣкваше въ лекцията си нѣкой анекдотъ, съвсѣмъ незабѣлзано и съвсѣмъ бързо, нѣкой хумористична

закачка, която впрочемъ никого не оскърбяваше — така бѣше тънка и невинна. Ще прѣплете въ нѣкой случай разговора си съ Мена, съ Фримана и Спенсера, съ нѣкого отъ рускитѣ си приятели, стари и млади професори. И тъкмо когато се стори, че М. М. се е отстранилъ отъ прѣдмета, или го е отрупалъ съ епизодически материалъ, тъкмо въ това време той почне да стѣга, да синтетизира, да обединява, да заключава, и то съ такива блѣскиви приеми, че свършекътъ на лекцията му сѣкашъ неволно изтрѣгваше изъ срѣдата на всички ржкоплѣскания, макаръ и запрѣтени по извѣстно време.

Неговиятъ прѣдметъ се обръщаше въ лекцитѣ му на единъ много сугжестивенъ за всички слушатели курсъ; той внушаваше нови идеи, извикваше нови мисли, подбуждаше къмъ допълнителни четения, къмъ самообразование. А не е ли това задачата на единъ професоръ? Энергическиятъ тонъ, цвѣтистата образностъ и даже пластика, въ която обличаше той нѣкои свои обяснения и цѣли лекции, ги правѣха да се запечататъ, поне за дълго време и въ сжществената си частъ, въ паметята на слушателитѣ, които пълнѣха аудиторията му. Трудно е да прѣдамъ въ думи увлѣкателността на рѣчта му и да опиша омаята, що прѣживѣвахме по нѣкого въ аудиторията на Максимъ Максимовича.

Отъ често размѣняванитѣ съ другаритѣ впечатления и мнѣния, азъ си спомнямъ и сега, че всички бѣха признателни на младия си професоръ, за дѣто той така масторски внушаваше любовь къмъ науката на правната история и държавното право, което той разглеждаше винаги въ историко-сравнително, социално-етнографическо и икономическо направление. Той, който не обичаше твърдѣ цитатитѣ въ своитѣ научни трудове, служеше си съ първоизворитѣ, на които отдаваше голѣмо значение и къмъ които се обръщаше съ голѣмо внимание. Личеше при всѣка негова лекция, че има прѣдвидѣ първоизворитѣ и текстовеѣ на разни стари паметници. Напримѣръ, при изучавания на сравнителното гражданско, углавно и сждебно право въ най-раннитѣ му форми, той напомняше, редомъ съ Законника Ману, и разнитѣ варварски правди, „Рядъ права заемсехо“ на чехитѣ, които ни прѣпоржчваше въ прѣвода на Иванишева, Полиция, и Винодолски статuti, които знаеше основателно, както познаваше Вислицкия статутъ на поляцитѣ, или Руската правда на князь Ярославъ. Той не пропускате къмъ тѣзи старославянски паметници да прибави и нѣщо изъ грамадния Сборникъ на Богишича и да ни напомни за разнитѣ негови съкращения въ французки и руски прѣводи, отъ които изглеждаше, че той прѣдимно се ползува.

Съ любовь и внимание се отнасяше М. М. къмъ своитѣ ученици-студенти и къмъ всички, които се обръщаха къмъ него за съвѣти. Ето шо говори самъ Ковалевски по този прѣд-

метъ: „Моитѣ отношения съ студентитѣ бѣха всѣкога отлични. Тѣ охотно посѣщаваха моитѣ лекции, пишеха работи, вземаха участие въ тѣхното обсъждане въ семинаритѣ и твърдѣ охотно оставаха при моята катедра за подготвяне къмъ професорско звание. Но смъртъта безжалостно косѣше мнозина отъ оставенитѣ отъ мене. Отмина Калачовъ, братъ на сегашния членъ на Държавния съвѣтъ; нѣма Харузина, на когото кандидатската дисертация за обичайното право на донскитѣ казаци бѣше напечатана въ единъ дебелъ томъ и сега служи за настолна книга на всѣкиго, който желае да се запознае съ особеноститѣ на живота въ обширната областъ на нашето отечество. Слѣдъ моята оставка измѣнени бѣха исканията, прѣдъявени по-рано къмъ лица, желаещи да се подложатъ на магистерски изпитъ. Това накара двамина отъ тѣхъ да се посветятъ на нова кариера: единътъ сега засѣдава въ Государствената Дума, другиятъ служи като сѣдия въ Москва. Не всички отъ оставенитѣ при мене по катедрата не доведоха до край своитѣ намѣрения. Тѣ се посветиха само на други близки специалности. Професоръ Дерюжински — на катедрата по административното право въ петербургския университетъ проявява своето прѣдишно занятие съ държавното право, чрѣзъ работи, които засѣгатъ основни точки отъ конституционния въпросъ на Англия. Нечаевъ, който занимава служба юрисъ-консултъ при Министерството на правосѣдието, чете въ сжщото врѣме лекции по сравнителна история на правото... Елиазаровъ прѣподава държавно право въ Киевъ... Азъ изнесохъ изъ своето продължително общуване съ студентитѣ това впечатление, че тѣ цѣнятъ въ професора труда, който той употребява при изпълнение на своитѣ длъжности, че тѣхъ не задѣва развитието на възгледи, които отиватъ въ разрѣзъ съ тѣхнитѣ собствени, стига само лекторътъ да счита за нужно да обосновава своитѣ твърдения съ едни или други факти и съображения, че тѣ цѣнятъ простотата и другарското отнасяне. Всичко, което може да сближи професора съ студентитѣ, би трѣбвало да влиза въ програмата въ така наречената университетска политика. Отъ тука този изводъ, че да се приравнятъ студентитѣ само къмъ слушатели — значи не само да се отстранява възможността за всѣко възпитателно върху тѣхъ влияние на професоритѣ, но и да се поражда въ тѣхъ желание по-рѣдко да се явяватъ въ университета. Знае се, че е по-удобно да се лежи въ леглото и да се четатъ печатни конспекти. Въ врѣме на моето прѣподаване въ Москва такива конспекти нѣмаше; студентитѣ съставяха лекции и литографирваха курсовѣтѣ. Изпититѣ ставаше отъ прочетеното, а чужди съчинения се прѣпоръчваха само за допълняне на курса“.

Павелъ Николаевичъ Милюковъ признава, че първата му сериозна бесѣда съ М. М. произвела дълбоко влияние

върху направлението на неговата по-нататашна научна и публицистическа дѣятелность. И той помни тази бесѣда слѣдъ 40 год., като казва, че тя останала неизгладима въ паметъта му. „Емпирикъ и позитивистъ, поклонникъ на английското държавно право, М. М., казва той, стана мой учител, както бѣше признатъ за учител на цѣлото университетско поколѣние отъ това врѣме“. (Рѣчь отъ 24 мартъ 1916 г. № 82 стат. отъ Милюкова по случай смъртъта на М. М. Ковалевски).

Лично азъ съмъ длъженъ да кажа тукъ това, което неоднократно съмъ заявявалъ и писалъ за Максима Максимовичъ. Нему азъ дължа насоката въ занятие по народното право въ сравнително-историческо изучаване, нему дължа и извиканата у мене ревность, съ която се заловихъ слѣдъ връщането си въ България за събиране и кодифициране на българскитѣ юридически обичаи. Той първи обърна вниманието ми върху голѣмото значение, шо иматъ и могатъ да иматъ подробнитѣ изучавания на задружния у насъ строй въ миналото и настоящето, тъй като много нѣщо, неуяснено споредъ него, въ началната история на правнитѣ институти, би могло да добие ново и по-пълно освѣтление чрезъ близкото запознаване съ българската задруга. Подъ негово ръководство азъ написахъ статья, имаща характеръ на кандидатска теза: За раннитѣ форми на брака у българитѣ, — теза, на която съществениитѣ точки публикувахъ по-послѣ между друго и въ моята „История на старобългарското право“¹⁾.

На М. М. впрочемъ азъ дължа и въвеждането ми въ нѣкои литературни и професорски сръди въ Москва. Той ме запозна и съ И. С. Тургенева. Това бѣше въ 1879 година. Иванъ Сергѣевичъ Тургеневъ бѣше се спрѣлъ въ Москва за нѣколко врѣме. Моятъ професоръ Ковалевски прие на драго сърдце да ме заведе и прѣдстави на мастития авторъ на Наканунѣ, сръщата си съ когото азъ още тогазъ описахъ въ вѣстникъ „Българинъ“, който се печаташе въ Русе и се издаваше отъ Хр. Бъчеваровъ. Спомнямъ си и сега, че радостъта, която усѣцахъ, когато фойтонджията ни возѣше — ученикъ и професоръ — къмъ квартирата на Тургенева, не бѣше по-голѣма отъ задоволството на Ковалевски, който ме обсипваше съ въпроси за българина-герой въ Наканунѣ — Инсарова, за когото и той знаеше отъ Тургенева, че е билъ живо лице и студентъ на московския университетъ. И когато слѣдъ 33 години, а именно въ 1912 год., азъ сръщнахъ въ Петроградъ моя професоръ Ковалевски, тогазъ професоръ на юридическия факултетъ въ петроградския университетъ, академикъ и членъ въ Го-

1) С. С. Бобчевъ. История на старобългарското право. Лекции и изслѣдания. София, 1911. Вж. на стр. 516—527.

сударственния съвѣтъ (руската горна камара), и когато азъ му напомнихъ за това наше посѣщение у Тургенева, той не скри своето тогавашно задоволство, както изобщо не криеше съчувствията си къмъ българската учеща се въ Русия младежъ, та и къмъ България.

III.

КОВАЛЕВСКИ ЗА ИСТОРИКО-СРАВНИТЕЛНИЯ МЕТОДЪ.

Важното значение на историко-сравнителния методъ за Ковалевски. — Трудове на К. по този методъ. — Прѣпоръчителитѣ отъ него помагалини приеми. — Правилата на Фримана и отношението на К. къмъ тѣхъ. — Какъ К. гледа на простия сравнителенъ методъ и на третото правило на Фримана — еднаквостта на нѣкогашната прародина. — Критиката на К. върху археологическия приемъ на Самоквасовъ. — Прѣпоръчителната проверка на историко-сравнителния методъ.

Едва ли може да се посочи по-голѣмъ привърженикъ и популяризаторъ на историко-сравнителния методъ въ областта на правовѣдѣнието, и въобще въ областта на обществознанието, отъ М. М. Ковалевски. Той бѣше проникнатъ отъ дълбоко съзнание за правотата и за полезността на метода, на изучаванията, които почна още въ Англия, на срѣщитѣ си съ английски учени, и най-послѣ на нѣкои трудове на Мена и Фримана. Първата встѣпителна лекция, съ която М. М. се яви прѣдъ своитѣ слушатели на юридическия факултетъ при московския университетъ въ 1877 г., прѣзъ есенята, бѣше посветена на „Методологическитѣ приеми при изучаването ранния периодъ въ историгата на учрѣжденията“. Това бѣше едно въведение къмъ неговия крайно интересенъ и важенъ „Курсъ по сравнителната история на правото“ ¹⁾. Малко по-късно М. М. пусна въ свѣтъ една нова студия на сжщата тема: „Историко-сравнителный методъ въ юриспруденци, приемы изучения историги права“. Москва 1880 г. стр. 172. И слѣдъ това, въ Сборникъ Общественныхъ знаній, издаденъ подъ редакцията на Гамбаровъ, Ковалевски още единъ пѣтъ се поврѣща върху сжщия прѣдметъ, който впрочемъ той засѣга и обяснява всѣки пѣтъ, колчимъ му се падне случай да говори за методологически приеми въ историко-правната наука.

Учението на К. за методологическитѣ приеми е изказано ясно и точно. Той трѣгва отъ положението, че на историгата на руското право, както въобще на правната история,

¹⁾ Тази лекция бѣше напечатана въ Юридическій вѣстникъ, изданіе Московскаго Юридическаго общества, 1878 № 1, Январь стр. 24, гледай „О методологическихъ приемахъ раннаго періода въ историги учреждений“.

трѣбва да се придава грамадно значение. „На всестранното изучаване на оригиналния въ много отношения ходъ на развитието на руското законодателство“ той подчинява останалитѣ ¹⁾.

И той прѣпоръчва настоятелно своя историко-сравнителенъ методъ, който е необходимъ, не само защото е правиленъ и цѣлесъобразенъ, но и защото се налага при изучаването на славянскитѣ и руското законодателство „поради оскъждността на прѣки исторически свидѣтелства, поради откъслечността и непълнотата на уцѣлѣлитѣ паметници“. Инъкъ, изслѣдователъ е въ опасност „да прави построения на субективни и затова най-ефемерни теории“. Ако за ученитѣ въ страни, богати съ неизчерпаемъ фондъ отъ законодателни актове, формули, грамоти, жития на светии, варварски правди, частно-правни актове, записи и надписи, а и паметници отъ обичайно право на отдѣлни области, градове и общини, — ако за тѣзи учени сравнителната история на институтитѣ се явява излишна, това е лесно да се обясни, но подобно игнориране би било много опасно за рускитѣ учени.

Прѣдъ видъ на тия съображения изслѣдователъ се принуждава да се обърне къмъ изучаване на по-късни паметници, на законодателство и юридическа практика, съ цѣль да открие въ тѣхъ тѣзи или онѣзи обичаи и норми, които по своето съдържание и характеръ прѣко и напълно свѣдоchaft за възникването имъ въ сравнително по-раненъ периодъ на народния животъ. Този методъ, нареченъ отъ Тайлора методъ на сюрвивали или прѣживѣлици, намѣрва своето обоснование въ съображението, че по-къснитѣ по-врѣме прояви на форми въ обществения животъ не изтикватъ изведенъж и окончателно прѣдидешитѣ. Напримѣръ, общинно-родовниятъ и постепенно замѣнилиятъ го общинно-селски или задруженъ (общинно-сѣмеенъ) битъ изчезватъ нѣ завчасъ, като отстъпватъ мѣсто на феодалния, или още по-късния — частно-правния, или индивидуалния (битъ). Слѣди за това се срѣщатъ въ много области. Въ вещното право и въ наше врѣме още съществува не само вещни сервитути, каквито сж: правото да се пасе добитѣкъ въ чужди ниви слѣдъ жетвата, или да се влазя въ чужда гора, но и дълго врѣме живѣещиятъ обичай да не се отчуждаватъ родовни земи, или да се отчуждаватъ само при извѣстни ограничителни условия, каквото е това да присѣтствуватъ и даже да се съгласятъ съсѣдитѣ и наслѣдницитѣ за това отчуждение. — Отъ друга страна, съществува правото не само за родовото, но и за съсѣдско откупване (шефиликъ), което се е удържало до наше врѣме въ Кабилия и Индия, въ швейцарскитѣ кантони Граубюнденъ и Швицъ, както и въ нѣкои области на Пирин-

¹⁾ Юридическій Вѣстникъ, Ц. С., 3.

неитѣ, та и въ мѣстности на Испания и Франция¹⁾). Като изучва тѣзи остатъци на прѣживѣнъ битѣ, изслѣдователътъ има пълно право да заключи за характера на учрѣждението въ онова врѣме, което първо е извикало този битѣ въ живота.

Но да видимъ най-напрѣдъ, какво разбира Ковалевски подъ историко-сравнителенъ методъ въ областъта на правнитѣ издирвания.

Тоя въпросъ е разгледанъ отъ него въ най-ранната му студия и въ поменатитѣ по-сетнѣшни статии. Това не е само едно просто сравнение, или съпоставяне на законодателствата на два народа, стоещи на разни стѣпала отъ обществено развитие. Тъкмо за това и К. измѣнява самия терминъ, и намѣсто сравнителенъ, той нарича този методъ историко-сравнителенъ. Китай и Англия, Персия и Франция постоянно се сравняватъ въ съчиненията на Монтескьо, който се придържа о сравнителенъ методъ въ смисълъ съпоставителенъ. Но за такова сравнение не може и дума да става отъ тѣзи малцина историци и юристи, които съ своитѣ трудове прокараха пѣтъ и прѣдставиха образци на историко-сравнителния методъ въ юриспруденцията²⁾. К. казва:

„Тѣзи или други законодателства се сравняватъ отъ изслѣдователитѣ: или защото народитѣ, къмъ които принадлежатъ тѣзи законодателства произхождатъ отъ единъ общъ дѣнеръ, а слѣдователно били сж способни, въ тѣхнитѣ очи, да изнесатъ изъ общата родина общи юридически убѣждения и институти, или защото, нѣмайки даже такова общо произхождение, и слѣдователно такова общо достойние на обичаи, на нрави и учрѣждения, тѣ еднакво сж доживѣли или дорасли до тѣхъ, съ други думи, достигнали еднакви стѣпала отъ обществено развитие. Въ първия смисълъ, сравнителниятъ методъ разбира и практикува Фриманъ и, по неговия образецъ, професоръ Сергѣевичъ; въ втория, той се прилага въ трудоветѣ на тѣзи прѣдимно английски и нѣмски историци и юристи, съ дружитѣ усилия на които ще се удаде, както азъ мисля, да се надари още XIX вѣкъ съ естествена история на обществото“³⁾.

Ковалевски не е напълно съгласенъ съ Фримана по неговитѣ възгледи за историко-сравнителния методъ. Фриманъ, като разгледва причинитѣ за приликата или отликата въ учрѣжденията на народитѣ, отдалечени единъ отъ други, намѣрва три възможни причини, които поражатъ еднакви явления въ бита на народитѣ: 1. заеманията; 2. дѣйствието на еднаквитѣ условия, които водятъ къмъ еднакви послѣдици; 3. произхождението на народитѣ отъ единъ общъ корень. Явле-

1) Сжщо мѣсто, 13.

2) Сжщо мѣсто, стр. 9—10.

3) Сжщо мѣсто, 10.

ниятъ отъ тази третя категория сж общо наслѣдство, което народитѣ сж получили отъ оная доисторическа епоха, когато тѣ всички сж съставяли единъ народъ и сж живѣли въ една обща родина.

Тази третя причина за прилика на общественитѣ явления Ковалевски не приема и въ поменатата си най-ранна статия я подлага на обстойна критика. Фриманъ въ труда си⁶⁾ казва, че въ италийската, гръцка и германска страни ние еднакво намѣрваме заченки за тоя редъ на политическо управление, на чело съ единъ кралъ, който управлява не по произволъ, а съ съвѣтъ отъ старѣйшини, като изисква и съгласието на народно събрание въ случай на особена важность. Това свое положение Фриманъ счита за възможно да доказва въз основа на данни отъ сравнителното езикознание. Споредъ него, ако въ езика на сравняванитѣ народи терминитѣ, обозначаващи прилични учрѣждения, произлазятъ отъ общъ езиковенъ коренъ, ние имаме вѣренъ бѣлѣгъ, че тѣзи учрѣждения сж възникнали първи пѣтъ въ началната обща родина и че сж били разнесени отсетнѣ по разни краища на свѣта отъ народности, които постепенно се отдѣляли отъ общия арийски коренъ. И Фриманъ привежда терминитѣ за обозначаване върховния управитель: *rex*, *king*. У римлянитѣ и германцитѣ имаше еднокоренни думи за самата служба на управлението: *reges* у римлянитѣ, *gise* у старитѣ англичани, *reich* у холандцитѣ.

Ковалевски намѣрва, че наистина сравнителното езикознание несъмнѣнно е „въ състояние да открие прѣдъ насъ картината на материалния битъ на арийцитѣ въ епохата на тѣхното съвмѣстно съжителство; но да се направи сжщото заключение и относително обществения тѣхенъ битъ, това положително е невъзможно“. И К. обосновава така своето възражение: когато въ арийскитѣ езици намѣрваме еднокоренни изрази, напримѣръ за разнитѣ домашни животни, то лесно можемъ да заключимъ, че тѣ сж опитомени, тогазъ когато народитѣ отъ арийски произходъ имали една обща родина; но това не може да се каже сжщо така и за изразитѣ, които служатъ за обозначаване нравствени, а нематериални понятия. „Отъ това обстоятелство, че *reges* и *gise* сж думи отъ единъ коренъ, още не слѣдва, че конкретни прѣдставления, свързани съ всѣка отъ тѣхъ, сж били тождествени. Сравнителната граматика е безсилна да ни каже, що сж разбирали римлянитѣ подъ управление, дали сжщото, което и германцитѣ, или не?“ 7).

Вънъ отъ това първо възражение, К. прави и слѣдното: ни единъ народъ не е развилъ своята гражданстве-

7) Тази книга е прѣведена на руски отъ професоръ Коркуновъ: Сравнительная политика. С. Пб. 1872 стр. 81 и слѣд.

ностъ самъ по себе си безъ етнографическо смѣсване съ други — смѣсване, извиквано отъ нашествия и завоевания. Вземемъ ли ние Индия, Персия, Гърция, Римъ, славянскитѣ и келтски държави, ние еднакво сме принудени да кажемъ, че всѣка отъ тѣхъ е дѣятеленъ факторъ на исторически прогресъ само подиръ това, откакъ въ нейната срѣда е станало сливане на разноплеменни, дълго врѣме враждебни една на друга, народности. Кой наистина ще се рѣши да утвърдява, че въ Индия ние срѣщаме само чиста арийска кръвь, безъ примѣсъ на туранска въ лицето на народитѣ отъ дравидийски произходъ? Кому не е познато, че историческата роля на перситѣ почва отъ момента на тѣхното сливане съ мидянитѣ, — народъ отъ турската раса? Развитието на римската гражданственостъ сжщо тѣй е свързано съ факта на въздѣйствието върху нея на етрускитѣ — народъ, който никакъ не е отъ арийска кръвь. Че келтитѣ завариха Европа заселена съ народи отъ турански произходъ⁸⁾ — иберитѣ и лигуритѣ — познато е на всѣкиго, който шо годъ е боравилъ съ археологията на западна Европа; а пѣкъ основанието на руската държава, едноврѣменно отъ славянски и фински племена е засвидѣтелствувано отъ самия Несторъ. Ако арийскитѣ народи изпжкватъ на арената на историята не въ своята първоначална етнографическа чистота, а подиръ смѣсването съ еднородни племена, то пита се, каква възможностъ има да се отнасятъ едни или други явления отъ тѣхния общественъ животъ за смѣтка изключително на тѣхния арийски произходъ*.

Къмъ тѣзи двѣ възражения К. прибавя и това, че има случаи, когато учрѣждения, донесени или наслѣдени отъ стара родина, да сж изчезвали подъ влиянието на измѣнената срѣда, въ която тѣ сж попаднали. Етруското население въ Ретия (сегашенъ Граубюнденъ) достигнало въ римско врѣме висока култура, изтласкано постепенно изъ долините и горитѣ отъ келтски и германски завоеватели, е развило у тѣхъ чуждъ, неотговарящъ на новитѣ физически условия на бита имъ, пастирско-общественъ животъ. Друго: берберитѣ, подъ влиянието на римската култура и римското право, възприели индивидуални форми на имотни отношения, постепенно сж прѣминали къмъ общинни такива, до колкото сж били отблѣсвани къмъ пустинята отъ арабски нашествия.

Прѣдъ видъ на тѣзи съображения К. заключава, че третото правило на Фримана не би трѣбвало да се приема, и че първитѣ двѣ — заеманията и еднаквостъта на условията — сж достатъчни да обяснятъ тѣзи или онѣзи прилики въ учрѣжденията. Прѣдъ видъ на това К. изтъква, че задачата на сравнителния методъ, както той го разбира, се свежда къмъ това че, като отдѣли въ особна група приличнитѣ у разни народи обичаи и учрѣждения, както тѣ се

намѣрватъ на сходни степени на тѣхното развитие, съ това да се даде материалъ за построение историята на прогресивното развитие въ формитѣ на общежитието.

Не съмъ се съгласявалъ и не мога да се съглася съ тази критика на К. и съ правенитѣ отъ него възражения противъ третото правило на Фримана, т. е. че нѣкогашната прародина на извѣстни народи е причина, съ която може да се обясни произхода на извѣстни у тѣхъ обичаи и учрѣждения. Сравнителното езикознание не е абсолютно сръдство, да ни разкрие сходнитѣ явления и въ областъта на материалния животъ; то може да ни въведе въ заблуда тъкмо по сжщитѣ съображения, които привежда и самъ К., за да прѣдупрѣди грѣшкитѣ отъ прилагане правилото въ областъта на обществения битъ. И въ изразитѣ на материалния битъ се сръщатъ еднокоренни думи у разни арийски езици, даже въ такива на едно широко племе — славянското, които изразяватъ не сжщитѣ конкретни прѣдставления. Такъвъ е случаятъ съ думата жито, която обозначава не сжщото въ разнитѣ славянски езици. Колкото се отнася до въпроса за това, че нѣма народъ безъ чужда примѣсъ, слѣдователно отъ една само раса, трѣбва да се каже слѣдното: смѣсване има и у френци, и у германци, и у руси, но това смѣсване не е измѣнило основния типъ, не е прѣродило основния националенъ елементъ, типическитѣ черти сж запазени, и езикътъ, както обичаитѣ и вѣрскитѣ прѣдразсждъци и въобще фолклорътъ, въпрѣки чуждицитѣ и влиянието имъ, не сж се измѣнили до толкозъ, че да не говорятъ ясно на изслѣдователя и да не му даватъ онѣзи нишки, които сж необходими за изучаванята му, даже и тогазъ, когато поменатитѣ обичаи и други културни прояви сж прѣминали прѣзъ извѣстна еволюция и сж се замѣнили съ други.

Впрочемъ, може да се приведатъ и съображения, заети отъ единъ по-късенъ по врѣме трудъ на Ковалевски, отъ който изгледя, като че той вече не се придържа слѣдъ 35 години така строго о изказаното си мнѣние. Поне така би могли да бждатъ тълкувани нѣкои мѣста въ статията му отъ 1913 год. подъ насловъ: „Какой свѣтъ бросаетъ изученіе славянскаго права на бытовые порядки русскаго крестьянства?“¹⁾ Въ тази си статия К. намѣрва, че „простонародниятъ битъ у славянитѣ се отличава съ неизмѣнность и очевидно е запазилъ поради това не малко архаизми. При несъгласието на руски учени върху въпроса, какъвъ е билъ началниятъ руски битъ — родовенъ, общински или сѣмеенъ, — важенъ за уяснение на въпроса е богатиятъ материалъ, който заключава въ себе си славянскитѣ фолклоръ, особено на Балканския по-

¹⁾ Славянскій вопросъ въ его современномъ значеніи. Рѣчи и статьи. Изданіе „Общества славянскаго научнаго единенія“. СПБ. 1913-години, стр. 139.

дуостровъ, дѣто пълното противопологане на славянската и тюркска култура на християнството и мохамеданството е направило немислимо развитието на тоя подражателенъ процесъ, на туй възприемане чужди уредби и понятия, какъвто ние свързваме надлъжъ и наширѣ въ славянскитѣ земи въ Австрия съ понятието на германизацията. И като говори за Кавелина, който още въ края на 50-тѣхъ години е посочвалъ на необходимостта отъ сравнителенъ методъ, за да се опрѣдѣли приемото въ стадийтѣ на руското обществено развитие, той казва, че Кавелинъ се е отнесълъ скептически къмъ мисълта за простото заемане и обяснявалъ приликата въ нравитѣ и учрѣжденията, въ повѣрїята и обредитѣ, както съ общността на човѣчeskата природа, така и съ близостта на условията, въ които тече животътъ на първобитнитѣ, или близкитѣ къмъ първобитностъ, народи“. И веднага слѣдъ това Ков. прибавя една мисълъ, която изгледва да измѣни значително неговия възгледъ върху третото Фриманово правило за приликитѣ въ учрѣжденията у разнитѣ народи. „Но има, казва Ковалевски, още единъ изворъ на сходство: това е общността на историческитѣ сждби въ миналото. У германскитѣ народи, вънъ отъ уредбитѣ, подобни на които могатъ да се намѣрятъ и у разноплеменни съ тѣхъ народности, има общи и за цѣлото германство черти. Това е било установено отъ Юстусъ Мозеръ въ края на XVIII столѣтие. Сжщото трѣбва да се каже и за славянскитѣ народи. Никога сравнение не се явява плодотворно, отколкото въ тоя случай, когато сравняванитѣ народи принадлежатъ къмъ единъ коренъ, излѣзли сж отъ една обща родина и говорятъ до сега на сходни по между си езици“ (Ц. Ст. ст. 27). И по-нататкъ К., като привежда нѣколко институти, сжществуващи у южнитѣ славяни, за другата, за побратимството, за посестримството, казва: „Че побратимството е познато и на нашето (руското) обичайно право. това е разбира се вънъ отъ прѣпирня. И въ него, както и въ съотвѣтнитѣ уредби у южнитѣ славяни, продължаватъ да живѣятъ слѣди отъ това кръвно единство, което нѣкога е съставяло единъ отъ стълбоветѣ на общославянския битъ“.

Истина е, че въ случая К. поддържа своята теза за прилагане на историко-сравнителния методъ само върху законодателства и институти на народи отъ общъ коренъ, въ случая славянския, но това положение би могло да се защитава и за народитѣ отъ една общоарийска раса, както прави Фриманъ, и както това се възприема отъ професоръ Сергѣевичъ и отъ други историко-правници. Не мога да се съглася съ възражението на М. М. още и заради това, че и историята, и животътъ ни сж дали примѣри за възприемане на институти, станало не само чрѣзъ съзнателно заемане или пъкъ поради еднаквата природа и условия на живота, но и

чрѣзъ несъзнателно, произволно възпроизвеждане на институти отъ първоначалната обща родина по силата на психическата наслѣдственостъ, който принципъ е достатъчно установенъ отъ издирванията на английския ученъ антропологъ Галтънъ и отъ френския модеренъ мислителъ Рибо. Признаемъ ли, че съществува психическа наслѣдственостъ, то се налага да диримъ причинитѣ на приликитѣ въ общественитѣ учрѣждения не само въ съзнателното подражание или заемане, и въ еднаквитѣ условия. Напротивъ, става необходимо да признаемъ съществуването и на трета група причини за сходство, основани върху несъзнателното подражаване, върху колективната психическа наслѣдственостъ.

Като приема за причина на прилики въ учрѣжденията на народитѣ въ разни врѣмена факта на прѣкото имъ заемане или еднаквостъта на условията, К. настоява, че „първата задача на сравнителния методъ е да отдѣли въ особени категории тази и друга сума на сходни явления... а съ помощта на историко-сравнителния методъ юристътъ може да отговори на въпроса, отъ какво се извиква тази еднаквостъ въ условията. Очевидно изворътъ ѝ лежи не въ повтаряемостъта на сжщитѣ събития прѣзъ вѣкове и хилядолѣтия, тъй като историята не знае такива повторения, а въ прѣминаването отъ разни народи прѣзъ еднакви стадии на обществено развитие — обстоятелство, благодарение на което, при неприликата на цѣль редъ опрѣдѣляни отъ историята явления, два или повече сравнявани народи могатъ да иматъ общи тѣмъ форми на битъ, макаръ и нерѣдко раздѣлени напълно и прѣзъ разстояние на хилядолѣтия. Така задачата на сравнителния методъ, както го разбираме, се свежда къмъ това: като отдѣли въ особена група приличнитѣ у разни народи, на сходни стѣпала отъ развитие, обичаи или учрѣждения, да даде съ това материалъ за построение историята на прогресивното развитие въ формитѣ на общежитието и на тѣхния външенъ изразъ на правото“.

Като констатира факта на прѣминаване отъ разноплеменни народи сжщитѣ стадии на развитие, историкътъ-юристъ не ограничава още своята задача: той отива по-нататъкъ и се опитва да обясни причинитѣ на постепенната замѣна на едни форми на челоуѣческо общежитие и едни норми на право съ други и да възстанови хода на прѣемственото развитие на еднитѣ (формитѣ) и на другитѣ (нормитѣ). И споредъ К. тукъ трѣбва да се спре работата на историка-юристъ за сега. Не че той не може да намѣри въ историко-сравнителния методъ източникъ за обяснение причинитѣ и на разликитѣ, а не само на приликитѣ, въ общественото развитие на разнитѣ народности, а защото за сега трѣбва да се изучатъ приликитѣ, трѣбва да се изучи самия ходъ на общественото развитие, пъкъ нека бждещитѣ изслѣдвачи допълнятъ и поправятъ нашитѣ изводи.

Относително сравнителния методъ К. идва до слѣдното общо заключение. Той може да се разгледва отъ двѣ точки: първо, като сръдство за построение на свършено още новия клонъ на описателната социология — естествената история на човѣшкитѣ общества; второ, като единъ отъ приеми при изучаване на историята на това или онова национално право въ частностъ. Въ първия случай сравнителниятъ методъ би трѣбвало да се прилага едноврѣменно за изучаване най-разнообразнитѣ страни на общежитието; въ втория — той се прилага при изучаване историята на правото на тоя или оня народъ, и не за обогатяване правната история съ новъ материялъ и за обяснение факта на произхождението на единъ или другъ институтъ въ юридическия битъ.

По тоя начинъ сравнителниятъ методъ, нареченъ отъ К. историко-сравнителенъ, се отличава съвсѣмъ отъ другитѣ приеми, каквито сж: 1. тоя на прѣживѣлицитѣ; 2. тоя на сбора отъ правни норми у единъ народъ въ изучавания периодъ на неговото развитие, т. е. обичайноправниятъ приемъ; 3. приемъ чрѣзъ изучаване даннитѣ на езика, митологията и народнитѣ умотворения и, най послѣ 4. на вещественитѣ свидѣтелства, доставени отъ археологическитѣ разкопки. Тѣзи четири приема, употребявани отдѣлно или наедно, служатъ за обогатяване правната история съ нови елементи и свѣдѣния. Но за да дадатъ неопровержими резултати, тѣ трѣбва да бждатъ прилагани едноврѣменно и при взаимни провѣрки, защото различнитѣ явления на юридическия битъ сж тѣсно свързани помежду си и носятъ върху си общия отпечатъкъ единъ на други.

Особено напиратъ К. върху приема на изучаване прѣживѣлицитѣ, което е способно да открие такива страни отъ юридическия битъ на нашето минало, които никакъ не сж засвидѣтелствувани отъ исторически паметници, но които не по-малко се явяватъ като естествени послѣдици отъ изображавания отъ тѣхъ битъ. Така, напримѣръ, въ прѣживѣното право за родовото откупване на имоти, или пъкъ за запрѣщенията да се отчуждаватъ родовни имоти, като принадлежности на родовия битъ, К. вижда прѣживѣлици, които даватъ основания и които сж нови данни, за да се твърди, че нѣкога славянитѣ сж живѣли въ родовенъ битъ.

Относително обичайното право, К. му отдава голѣмо значение за обогатяване и за възстановяване много страни отъ нѣкогашния юридически битъ на народа, защото за много институти законодателнитѣ сборки, даже отъ най-ранно врѣме, не говорятъ нищо¹⁾. И, прѣдъ видъ на погрѣшкитѣ, до които могатъ да ни доведатъ изучаванията на юридическия

1) Историкосравнительный методъ, стр. 33, 34.

животъ само въз основа на нѣкои законодателни паметници, К. посочва, както се вече помена, още и на филологическия, митологическия, фолклорния и археологическия методъ. К. прѣдупрѣждава изслѣдвачитѣ отъ погрѣшки, къмъ каквито може да ги доведе употребяването само на единъ отъ поменатитѣ приеми, като посочва на грѣшкитѣ, направени отъ професора Самоквасова, който, въз основа само на своитѣ наблюдения при направенитѣ отъ него разкопки въ Черниговска, Полтавска, Курска и Харковска губерния, неprovѣривайки съ други приемъ археологическия методъ, както въ своя трудъ „Происхожденіе городовъ въ Россіи“ така и въ „Исторія русскаго права“, допусна нѣколко погрѣшки, които, мисли К., щѣха да бждатъ избѣгнати, ако Самоквасовъ бѣше се обръщаль къмъ разнообразнитѣ приеми и къмъ взаимната provѣрка на резултатитѣ. Така, на примѣръ, Самоквасовъ мисли, че е намѣрилъ въ многото градища, уцѣлѣли и до сега въ Русия, реални доказателства за прѣобладаването въ най-стария периодъ на руската история на градския битъ надъ селския. Ковалевски оборва това твърдение на Самоквасова, който вижда старината на градищата въ сществуването до тѣхъ на погребалнитѣ могили. К. опровергава прѣди всичко твърденията на Самоквасова, че тѣзи могили сж били неprovѣменно славянски и че славянитѣ имали изключителния обичай да погребватъ своитѣ въ земята, а нѣмцитѣ — да ги изгарятъ. Съ цитати отъ Грима за погребалнитѣ обичаи у разнитѣ народи, К. оборва това твърдение и доказва, че и погребението и изгарянето се срѣщатъ едно до друго у всички племена не само отъ арийска челядь, но и у племена отъ всевъзможно произхождение. К. посочва на Самоквасова, че той е трѣбвало да се обърне къмъ антропологическия приемъ, ако е искаль да опрѣдѣли народността на могилитѣ. Но даже и да се приеме, че народността и на градищата и на могилитѣ е доказана, — че това сж наистина слѣди отъ славянскитѣ сѣверяни, пакъ споредъ К. не трѣбва да се счита, че „сѣверянитѣ отъ езическо врѣме имали значителни политически общества“, както това прави Самоквасовъ¹⁾. Нѣй много би могло да се заключи, че сѣверянитѣ, както всички други народи, като сж минали отъ скитнически животъ къмъ заседналь, но враждувайки съ сѣдитѣ, и тѣ сж ограждали своитѣ селища за случай на възможни нападения. Ковалевски опровергава и твърдението на Самоквасова, че е имало у старитѣ славяни твърдѣ много градове, тѣй като въ дѣйствителность градове, каквито сж били Киевъ, Новгородъ, Черниговъ, Ладога, е имало твърдѣ малко, а е имало градища или крѣпости, т. е. селища, окръжени съ валове и трапове, които сж служили като врѣмenni

1) Ц. С. 30.

или постоянни укрѣпени лагери. Наистина, Самоквасовъ е изучилъ около 7,200 градища, отъ които повечето нѣматъ по голѣмъ размѣръ отъ 500—700 аршина или стѣпки въ окръжностъ. Та нима тѣзи малки укрѣпленіяца могатъ да се считатъ за градове, или тѣхниятъ сборъ може да служи за доказателство, че у славянитѣ е имало много градове, че градоветѣ били повече и по-ранни отъ селата — и че селата сж произлѣзли отъ градове? Въ „Критическое Обзорѣніе“, журналъ издаванъ отъ В. Миллера и отъ М. М. Ковалевски, № 8, К. напечата статья подъ насловъ „Още за господина Самоквасова и за неговитѣ методологически приеми“, въ която нашиятъ авторъ още веднажъ поддържа своитѣ положения. Той се позовава между друго и на сжцитѣ писатели, на които и Самоквасовъ: на Тацита, на Цезаря и на арабския писателъ Алъ-Масуди, който е писалъ въ първата половина на X вѣкъ. Като говори за бурджанитѣ или българитѣ, Алъ Масуди между друго зоблѣзва: „Областятъ на бурджанитѣ е окръжена съ стоборъ; селата нѣматъ такива стобори“. Този текстъ, споредъ К. дава ключа да се схване, какво разбиратъ Алъ Масуди и по-къснитѣ арабски писатели съ понятието „село“ у славянитѣ. Очевидно, тѣ разбиратъ подъ това неукрѣпени селища; отъ което пѣкъ може да се заключи, че всѣки пжтъ, когато тѣ говорятъ за славянитѣ и употребяватъ термина „градъ“, искатъ да кажатъ не друго, а само туй, че това или онова селище е укрѣпено. К. заключава, че Самоквасовъ не е сполучилъ нито да докаже, че градоветѣ прѣдшествуватъ селата, които били възникнали отъ градоветѣ, нито да опровергае, както продължава да утвърдява Ковалевски, въз основа на работи отъ германски и французки историци на протежението на цѣлата западна Европа, че градоветѣ сж произлѣзли отъ селата.

Своитѣ изучвания за историко-сравнителния методъ К. завършва, всѣки пжтъ, когато се занимава съ тая тема, като прѣпоржчва едноврѣменно обръщане къмъ разни приеми за провѣрка на добититѣ заключителни положения. Той особено настоява, ислѣдвателътъ на старото врѣме и на неговото право да не се спира върху изучванията на паметницитѣ, като търси само буквалното съдържание на тѣзи паметници и като се задоволява съ помощта на логическото тълкуване, а че е необходима прѣди всичко една строго научна критика на самитѣ паметници. И като се говори за критика, не трѣбва да се разбира само външната, т. е. критиката на самия текстъ, както обичатъ да правятъ много ислѣдвали на юридическитѣ страни, но и вжтрѣшната критика, т. е. критика на това, което се съдържа въ самия текстъ. Ето първата задача на всѣко колко-годѣ научно изучване на старитѣ законодателни паметници. Не трѣбва отъ липсата

въ нѣкой паметникъ, на извѣстна юридическа наредба да се изважда безспорно свидѣтелство, че не сжществуватъ тѣзи или други норми, както не трѣбва и всѣко утвърждение да се счита за пълно доказателство, какво въ страната е сжществувало утвърдяваното явление. Много наредби отъ дѣйствувашето право не сж внесени въ старитѣ сбирки отъ законодателенъ характеръ, а много най-стари редакции или не сж дошли до насъ, или сж дошли съ добавки, тълкувания и извращения, така че не всичко, за което тѣ утвърдяватъ може да служи като пълно доказателство, че то е сжществувало въ онова врѣме. При това има термини, които се употрѣбаватъ въ по-сетнѣшни паметници, при всичко че вече понятието, което тѣ сж прѣдставлявали въ по-ранно врѣме, никакъ не е придѣгало за термина. К. привежда за доказателство актоветѣ за подарени земи и владѣния не само отъ Вилхелма Завоевателя, но и Хенриха I, Ричарда, Иоана Безземелни, Хенриха III и Едуардовцитѣ, и у всичкитѣ тѣзи се повтарятъ еднообразно сжщитѣ англосаксонски термини. Даренията всѣки пжтъ ставатъ *cum saca et soca, thol, theam, infangtheof, utfangthief, grithbruche, hamsocna* и т. н. Сега, пита се, има ли право изслѣдвачътъ да заключава отъ едното употрѣбяване на казанитѣ англосаксонски думи въ XI, XII, XIII и XIV вѣкове, че изказанитѣ отъ тѣхъ понятия сж били познати по това врѣме, къмъ което се отнасятъ самитѣ паметници? Юридическитѣ формули прѣзъ цѣли столѣтия оставатъ неизмѣнни, много пжти въпрѣки измѣненитѣ условия на народния животъ, въпрѣки съвършеното изчезване или промѣна на характера въ поменаванитѣ отъ тѣхъ институти. Затова необходимо е историкътъ-юристъ да се обръща възможно прѣдпазливо съ тѣхъ. Само ако юридическитѣ явления, съдържани въ актоветѣ, се подкрѣпятъ и отъ други тогавашни паметници, може да се приеме тѣхното сжществуване. Като примѣръ, К. привежда обстоятелството, че въ грамоти отъ XIV вѣкъ се срѣща поменаване за *frankplege*, или десетичленни съюзи на кржгова поржка, както и въ грамоти отъ края на IX столѣтие. Слѣдва ли отъ това, че този институтъ, извиканъ въ живота отъ завоеванието, е продължавалъ да живѣе и подиръ сливането на двѣтъ народности, англосаксонска и норманска? Като се изучатъ едноврѣменнитѣ паметници, ще се види, че сждебнитѣ протоколи разбиратъ, подъ старото име, началници на десетини (*decinators, capitales plegii*) въ едни чифлици — изборнитѣ селски старѣи, въ други — членоветѣ на обвинителното жури, т. е. това, което сега наричаме слѣдователи и прокурори. И тукъ, прочее, когато се изучава единъ източникъ, необходимо е заключенията да се провѣрятъ съ паралелно изучване и на други източници.

Дълбоко убѣденъ въ голѣмата полза за науката отъ историко-сравнителния методъ, К. при всѣки даденъ случай

се повръща и силно прѣпоржчва прибѣгването къмъ него. При това той постоянно подчертава, че сравнителниятъ методъ трѣбва да се подпомага и провѣрява съ други приеми, каквито сж изучването на фактитѣ на прѣживяване, на сбора отъ правнитѣ норми на извѣстенъ народъ въ изучвания периодъ отъ неговото развитие, съ даннитѣ на езика, на митологията и народната литература, и най-послѣ съ вещественитѣ свидѣтелства, доставени отъ археологическитѣ разкопки. Всички, и всѣки отъ тѣзи приеми, водятъ прѣко къмъ обогатяване съ нови данни; но тѣ трѣбва да бждатъ прилагани сжщеврѣменно и съ взаимна провѣрка. По този начинъ е възможно да се добиятъ правилни общи заключения.

IV

КОВАЛЕВСКИ ЗА ИСТОРИКО-ПРАВНАТА НАУКА.

Защо К. отдава много голѣмо значение на историко-правната наука. — Трудове на К. по историята на правото. — Списъкъ и прѣдметъ на главнитѣ му трудове по историята на правото.

„Догматическата юриспруденция никога не се ползуваше съ моитѣ симпатии, казва М. М. въ своитѣ лични спомени за московския университетъ¹⁾, и сжщото още повече мога да кажа за тази нравствено-правна метафизика, която подъ името на философия и енциклопедия на юридическитѣ и държавни знания, или обща часть на държавното или углавно право, се прѣподаваше и още прѣподава въ рускитѣ университети по образеца на германскитѣ. Мене несравнено повече ме привличаше икономиката и обществознанието...“

Въ неговото душевно настроение, създадено въ младини и въ врѣме на неговата подготовка, подъ влиянието на историци и историкоправници социолози и социалъ-икономисти, той отдаваше най-голѣмо значение на историко-правнитѣ издирвания. Своята встѣпителна лекция къмъ курса на сравнителната история на правото той почна така:

„Задачата на историческата юриспруденция въ Русия трѣбва да бжде несъмнѣно, прѣди всичко, изучването на много любопитното и въ много отношения своеобразното движение въ развитието на рускитѣ правни институти. Затуй азъ сматрямъ като много честито явление това обстоятелство, че най-добритѣ прѣдставители на юридическитѣ дисциплини въ нашитѣ университети всецѣло посветяватъ себе си въ послѣдно врѣме на изучването на историческитѣ сждби на руското законодателство въобще, и на тѣзи или

1) Въ „Вѣстникъ Европы“ статья „Москов. Университетъ въ концѣ 70-хъ и началѣ 80-хъ годовъ прошлаго вѣка“.

онѣзи учрѣждения въ частностъ. Въ това е тѣхното истинско призвание; въ това лежи изпълнението на дългъ не само по отношение на руската, но и на западно-европейската историческа наука, на която синтетическитѣ изводи не могат да намѣрятъ яка основа, освѣнъ слѣдъ като по-напрѣдъ стане едно запознаване съ процеса на общественото развитие на европейския Изтокъ, до сега малко познатъ. Като се знае, колко грамадно значение азъ придавамъ на работитѣ по историята на руското право, вие нѣма да се удивите, като чуете отъ мене, че на тая цѣль, т. е. на всестранното изучаване на оригиналния въ много отношения ходъ на развитието на руското законодателство, азъ подчинявамъ всички останали работи. Изучването резултатитѣ, добити вече въ наше време отъ сравнителната история на учрѣжденията по въпроса за самостоятелния ходъ на развитието на човѣшкитѣ общества, изучване, което трѣбва да състави съдържанието на моя курсъ прѣзъ текущата академическа година, трѣбва да бжде въ моитѣ очи нищо повече отъ помощъ за всестранното обяснение сждбинитѣ на отечественото законодателство¹⁾.

Ковалевски почва своята научна книжовна дѣйностъ, както и своята прѣподавателска кариера, съ историко-правни работи, а именно съ сравнително-правна история, поставена върху широка основа на общественознанието. И прѣзъ цѣлия неговъ животъ ние го виждаме посветенъ прѣдимно на историко-правни трудове. Неговитѣ социологически работи бѣха тѣсно свързани съ историко-правнитѣ му издирвания. Той имаше за идеалъ, както го заявява при встъпването си на университетската катедра, чрѣзъ историко-сравнителния методъ и съ примѣритѣ, които посочваше като необходими за историко-правния изслѣдвачъ, да възсъздаде това, що самъ нарича „естествена история на обществото“²⁾ или историята на естествения растежъ на човѣшкитѣ общества³⁾, която той иначе нарича „клонъ на описателната социология“⁴⁾.

Задачата на историческата юриспруденция въ Русия, споредъ него, трѣбва да бжде, прѣди всичко и несъмнено, изучването на крайно интересния и въ много отношения своеобразенъ ходъ на развитието на рускитѣ правни институти. И тъкмо за това, че историческитѣ паметници, особено по най-стария периодъ на руското право, сж недостатъчни, Ковалевски прѣпоръчва съ жаръ своя историко-сравнителенъ методъ, който единственъ е въ състояние да послужи за построяването на една разумна история на правото, като я обо-

1) Статия „О методологическихъ приемахъ при изученіи ранняго періода въ истории учреждений“. Въ Юридическій Вѣстникъ, година 1878, кн. 1, стр. 3, 4.

2) „Историко-сравнительный методъ въ юриспруденціи“ ст. 10.

3) С. М. стр. 22.

4) С. М. стр. 69.

гати съ нови данни чрѣзъ приемитѣ на прѣживѣлицитѣ, на фолклора, на вещественитѣ доказателства, добити чрѣзъ разкопкитѣ, на народнитѣ вѣрвания и сравнителното ези-кознание.

Почитателъ на Огюстъ Конта и на неговата положи-телна философия, проникнатъ отъ Кантовската философия, особено отъ неговата „Критика на чистия разумъ“, критически познавачъ на Марксовото учение, както и на еволюционнитѣ теории отъ него врѣме, сматрающъ, че социологията е научна история на живота и развитието на общества, Максимъ Максимовичъ бѣше съсредоточилъ, споредъ израза на единъ неговъ връстникъ, историка Карѣевъ, особено внимание върху историческата наука на обществения строй, като основа на историческото развитие¹⁾. Впрочемъ, това го под-чертава и самъ Ковалевски въ статията „Мое научное и ли-тературное скиталчество“²⁾. Тука знаменитиятъ историко-правникъ чертае и единъ планъ на своитѣ научни работи. Той се готви да продължи „Историята на произхода на съврѣмнената демокрация“ до епохата на Наполеона. „Кол-кото повече се приближава нѣкой, пише той, къмъ фаталния прѣломъ, отъ който се почва застаряването, толкозъ повече се усѣща потребба да се свържатъ въ едно резултатитѣ отъ своитѣ работи, да се даде синтетически изразъ на мислитѣ. Интересътъ къмъ монографически издирвания постепенно пада и се явява желание, да се обхванатъ цѣли епохи съ общъ погледъ. Този периодъ вече настѣпи за менъ. На 44-та година отъ живота врѣме е да се помисли вече да се остави нѣщо цѣлно, а не само отдѣлни опити за изтъкване нови или оживяване стари хипотези. Освѣнъ това, и руската чи-таеща публика се нуждае най много отъ такива синтетичес-ки работи... Занятието ми съ общи теми, надѣвамъ се, нѣма да ми побърка да изпълня и друга второстепенна за-дача: да запозная европейскитѣ учени съ това богатство отъ материалъ, каквото прѣдставлява, за така наречната ембри-ология на правото, обичайното право на различнитѣ на-родности въ руската държава и старитѣ източници на рус-кото и други славянски законодателства. На тази цѣль от-говарятъ издадениитѣ отъ мене на френски и английски съчи-нения, а въ тоя редъ—и очеркитѣ на великоруското и мало-руското обичайно право, които се печататъ въ *Revue historique de droit français*. Европейската наука открито иска това отъ малцината, които като мене сж задължени за своето развитие на западна Европа, а въ сжщото врѣме обладаватъ недо-стѣпния ней, поради спѣнката на езика, суровъ материалъ. Таквазъ раздвоеностъ въ занятията отчасти спира хода имъ.

1) Въ руския вѣстникъ „Рѣчь“, № 132, год. 1916.

2) „Русская Мысль“, книжка I, 1895 год.

но въ това има и положителна страна, а именно възможността, да не се забравятъ съвсѣмъ тѣзи приеми на издирване, на които може, както доказвахъ въ своитѣ монографии и методи, да научи историко-сравнителното изучаване на законодателнитѣ паметници въ свръзка съ етнографическитѣ данни“.

Нѣма да влазямъ въ областта на икономическо-социологическото учение на К., областъ, която заслужва особенъ етюдь на специалиста. Ще си позволя тукъ само да повтора мисълта на професоръ Карѣвъ, че наистина и самата сжщностъ на социологията Ковалевски намѣрваше въ сравнително-историческото изучаване на разнитѣ страни на икономическия, социаленъ, политически и юридически строй. Върху почвата на общитѣ си социологически възгледи той изучаваше и отдѣлни явления и цѣли периоди отъ историческия животъ на народитѣ въ западна Европа въ срѣднитѣ вѣкове и въ него врѣме, прѣдимно въ Англия, Франция и Италия.

Историята на правото и историята въобще увлѣче К. до толкова, че той ѝ посвети нѣкои отъ най-солиднитѣ си многотомни и важни работи. Като се почне отъ първия му исторически трудъ, „Очеркъ исторіи распадения общиннаго землевладѣнія въ кантонѣ Ваадтъ“ (1876 год.), та и до най-къснитѣ му занятия, ние виждаме да излизаятъ изподъ перото му, напр. такива трудове:

1) „Экономическій ростъ Европы въ періодъ, предшествующій развитію капитализма“ (три голѣми томове, 1898—1903 години), които пораснаха въ нѣмското издание до седемъ тома. Въ тоя трудъ се изслѣдва еволюцията на землевладѣнието и землѣдѣлието, на селството, промишлеността и работническия класъ въ западна Европа отъ падането на Римската Империя до края на срѣднитѣ вѣкове.

2) „Объ общественномъ строѣ Англии въ концѣ среднихъ вѣковъ“.

За написване на тази своя работа Ковалевски се е ровилъ дълго врѣме въ Лондонския Централенъ Архивъ и е изучавалъ така-нареченитѣ рентали и описи на земелния съставъ на английскитѣ помѣстия (чифлици). При изданието на тоя трудъ не бѣха се още появили работитѣ на Зобомъ и на Кънингамъ; Роджеръ бѣше напечаталъ само първитѣ два тома отъ своята история на земледѣлието въ Англия. При новото издание на тази книга, подиръ работитѣ на Зобомъ и Виноградова, бѣха внесени сжществени измѣнения въ нѣкои исторически данни. Обаче той не измѣни основнитѣ положения. „Азъ мисля, казва самъ Ковалевски, че причинитѣ и процесътъ на пропадането на крѣпостното стопанство въ Англия сж посочени вѣрно и че сжщо вѣрно е опрѣдѣленъ отъ мене и характерътъ на старитѣ английски чифликчии на тѣзи домени, въ които до мене виждаха древни поземелни собственици“.(9).

3) „Происхождение современной демократіи“, 4 тома, тъй като първиятъ томъ се раздвои въ новитѣ издания (1905 г.). Въ първия томъ, въ който отдѣлни части бѣха издадени и по французки, се разгледватъ социалното и икономическо състояние на Франция прѣди революцията, както и тогавашнитѣ обществени учения. Въ по-нататъшнитѣ два тома се съдържа изработването на новото законодателство, а въ последния томъ — падането на аристократическата република въ Венеция. Този томъ е излъзълъ и по френски. Между другото, въ тоя си трудъ К. разгледва учението на Борка, Бентама, които положили основата на по-късната критика и на принципа на народния суверенитетъ, както и на ученето за закона като изразъ на общата воля. Както Менъ, така и Дайси сж използвали най-новия опитъ само на демократическитѣ или полудемократически републики и монархии за обосноваване на тоя възгледъ. Въ „Происхождение современной демократіи“ К. засѣга главно началния моментъ, въ който се проявява и почва ходътъ на своето развитие днешната демокрация въ Европа.

4) „Отъ прямаго народоправства къ представителному строю и отъ патриархарльной монархіи къ парламентаризму“. Въ този си трудъ К. се проявява не само като историкъ на политически, социални и икономически теории, които засѣга. Тоя трудъ не бѣ завършенъ. Въ него К. разгледва всѣка „идеология“ въ свръзка съ реалния животъ, който я бѣше породилъ и развиващъ се подъ нейното влияние; той считаше, че идеитѣ се пораждатъ отъ живота, като признаваше обаче, че и тѣ сами върху него произвеждатъ извѣстно въздѣйствие.

Въ своя трудъ, отбѣлѣженъ по-горѣ, за произхождението на съврѣмнената демокрация, както и въ други, К. слѣдва развитието на демократическитѣ теории въ свръзка съ обществения и политически строй на западна Европа отъ врѣмето на френската революция до съврѣмненитѣ социологически стремежи на демокрацията. Стегнати съ единството на неговитѣ въззрѣния, основани много пжти върху продължителни и самостояни архивни издирвания, попѣстрени съ обширна ерудиция и богати мисли, казанитѣ трудове даватъ върно прѣдставление за врѣмето, което описватъ, и събитията, които засѣгатъ. К. изтъква обществено—стопанскитѣ условия, това което той нарича общественъ строй на развитието на общества, като основенъ елементъ на връзка, който опрѣдѣля до значителна степенъ и политическия му строй; но при това, той не игнорира възможността на видоизмѣнения и прѣустройства чрѣзъ съзнателното съучастие на странична, лична и правителствена намѣса. Колко и да се придържа о безусловната зависимостъ на политическитѣ идеи отъ сжществуващитѣ обществени стопански и политически отношения, К. постоянно напомня жизненото обстоятелство, че историята

се твори отъ малцинство и че въ развитието мисълта играе опжтвателна роля.

Въ трудоветъ, въ които той описва политическитъ форми, тѣхното зараждане (генезисъ), развитие и израждане, той гледа да намѣри основи въ промѣната на социалния строй. Въ такива случаи, той се проявява, споредъ собственото му признание, по-скоро послѣдователъ на Кантовската философия и ученикъ на Карлъ Марксъ.

Особено К. се интересуваше отъ историята на Англия и Франция. За Англия той писа редицъ статии, та и лекциитъ му бѣха нанизъ отъ страници изъ миналото на тази страна, която той нарича майка на парламентаризма. Единъ отъ послѣднитъ му трудове бѣше обширна статия, която съставя цѣлъ томъ и има за прѣдметъ общата история на Великобритания (въ Енциклопедическій словарь на Гранатъ, на който М. М. бѣше единъ отъ редакторитъ сътрудници). Може да се каже, че К. бѣше единъ съвършенъ специалистъ по историята на Англия, по нейнитъ държавни и обществени учрѣждения, по нейния староврѣмски строй и съврѣмнената конституция и парламентаренъ режимъ, на който горещъ поклоникъ и почитателъ бѣше той. Въ Господарствения съвѣтъ въ Петроградъ прѣзъ най-послѣднитъ години, пѣкъ и по напрѣдъ въ Думата, рѣчитъ на Ковалевски по английския парламентаренъ режимъ бѣха слушани като такива на дълбоко вѣщъ и вѣренъ оцѣнителъ, и тѣ обрѣщаха внимание и винаги правѣха силно впечатление.

Историкоправникътъ К. се прояви въ редица научни трудове, издадени въ отдѣлни книги, и въ многобройни статии, печатани въ разни поврѣмenni издания. Тукъ и ще поменемъ само за нѣкои по главни отъ тоя родъ работи на К.; които поне ние считаме за такива.

1) Первобытное право. В. I. Родъ. М. 1886, стр. 167. — В. II. Семья, 169 стр. М. 1886.

2) Оѣщинное замлевладѣние: причины ходъ и послѣдствія его разложенія. Часть первая. М. 1879

3) Современный обычай и древнй законъ. Обычное право осетинъ въ историкосравнительномъ освѣщеніи. 2 тома: I. 1340 стр. II 400 стр. Москва 1876. — Книгата има и френски прѣводъ отъ 1893 г.

4) Законъ и обычай на Кавказѣ, 2 тома, I. 290 стр., II 304. М. 1880

5) Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété. Стокхолмъ, 1890. — Има руски прѣводъ отъ Юлшина, озаглавена "Очеркъ происхождения и развитія семьи и собственности". Прѣведена е на български: Образователна Библиотека № 4: Происхождение и развитие на сѣмейството и собствеността. Лекции четени въ стокхолмския универ-

ситетъ, прѣвелъ отъ руски Гаврилъ Георгиевъ. Варна. Издание на книжарница К. Евстатиевъ, 1899, стр. 175.

6) Etudes de droit coutumier russe, печатана въ Nouvelle Revue Historique de droit.

Въ токо-що поменатитѣ трудове К. прокарва историко-сравнителния методъ, като си служи и съ другитѣ, прѣпоръчвани отъ него, спомагателни приеми.

Като дълбокъ познавачъ на всеобщата социология, той си служи при това не само съ чужди данни и факти, но и съ онѣ и, които самъ лично открива въ руското обичайно народно и инородческо, главно — кавказко-осетинско, право, като редомъ съ това се позовава и на старитѣ паметници, които не сж незнайни за него, и по тозъ начинъ твори и обосновава свои построения, понѣкога много смѣли, но винаги почиващи на научни прѣдположения. Инородческото право, особено това на осетинцитѣ и изобщо на кавказкитѣ горци, съ своето разнообразие служи за богата почва на неговитѣ студии.

Неговата задача, както самъ той нееднократно я начертана, състои въ това, да спомогне за освѣтлението на незнайни и непожтнати кжтове въ историята на политическитѣ и обществени учрѣждения на народитѣ. Подобно на Хенри Съмнеръ Мен'а, бѣлѣжитъ английски историкоправникъ, и той вѣрва, че за това освѣтление могатъ да послужатъ въобще съврѣмениятъ обичай и древното право, като при това К. изсочва по-особно съврѣмения обичай и древното право на славянитѣ въобще и на руситѣ въ частностъ.

Всичкитѣ историко-правни трудове на К. бѣха посрѣщнати, и въ Русия и на чужбина, съ внимание и съ признание даровитостта, остроумието и трудолюбието на автора имъ.

Книгата „Современный обычай и древній законъ на Кавказѣ“ се посрѣщна съчувствено и оцѣни високо не само отъ вѣщитѣ историко-правници, но и отъ ученитѣ елинисти, които се бѣха посветили на сѣмейнитѣ и обществени уредби на хомеровска Гърция и на ранния битъ на Спарта и Атина. Тѣ признаха масторското изтъкване на приликитѣ въ двата бита, — въ древнегрѣцкия и осетинския.

По въпроса за произхождението на сѣмейството, К. чертае слѣдния процесъ на развитие. Най-напрѣдъ той отфѣрля свършено така-нареченото безпоредъчно полово съжителство¹⁾ (промискюитетъ) и се стреми да докаже, че матриархалното, патриархалното и индивидуалното сѣмейство сж били три послѣдователни фази на едно и сщцо развитие. Тази еволюция се е извършила, или се стреми да се извърши

1) Вижъ Прѣдговоръ отъ К. къмъ френското издание на „Произхождение и развитие на сѣмейството и собствеността“. Сравни българския прѣводъ на Г. Георгиевъ.

у всички народи, които принадлежатъ на различни раси и изповѣдватъ различни вѣри. Нѣма основание да се отрича, че матриархатътъ е съществувалъ у арийскитѣ народи. Напротивъ, и въ старитѣ имъ закони и въ съврѣменнитѣ имъ обичаи се намѣрватъ слѣди отъ нѣкогашната наличностъ на тоя матриархатъ. Властътa на бащата и на мъжа се е развивала бавно въ матриархалното общество, но тя се е развивала. Затвърдяванетоъ ѝ е докарало постепенно появяванетоъ и установяванетоъ на патриархалното сѣмейство, което, отъ своя страна, както показва селската община у славянитѣ, постепенно се е разпадало на индивидуални челяди.

Като не се съгласява съ възгледа, че малката челядь е първоначалниятъ ембрионъ, отъ който е тръгнало и се е вършило по-нататъшното развитие, както се е твърдѣло това отъ раннитѣ историци на римското право, К. не одобрява обаче и мнѣнието на Хенри Менъ, че „сѣмейната община“ (задругата) е по-стара отъ рода¹⁾ и че по-обширни родови съюзи, управлявани отъ старѣи по възраст, не сж могли да бждатъ най-древни. К. по-скоро е готовъ да приеме, че „сѣмейната община“ (задруга) е едно отъ „разклоненията“ на рода, който не може вече да се смѣта като разрасла се челядь²⁾. Личниятъ съставъ на сѣмейната община се отличава по своята чистота: тукъ много лесно може да се установи кръвната връзка на живѣещитѣ въ нея поколѣния съ прѣдшествуващитѣ, като се достигне даже до родоначалника-основателъ на цѣлата община, въ която къмъ кръвното ѝ и религиозно начало се присъединява още трудовото, икономическото. По тоя начинъ цѣлата задруга се развива въ единъ видъ поминъчна асоциация.

Прочее, споредъ К., въ всѣки случай въ началото на общочовѣшкото общежитие сѣмейството не е било такава индивидуална двойка съ дѣцата си, както я виждаме днесъ. То се е състояло отъ цѣла група лица, които сж носили едно и сждо име, встѣпвали сж въ бракъ по началата на екзогамията и общността на женитѣ. Прѣдшествува матриархатътъ, слѣдъ който се появява патриархалната челядь, на чело на която стои бащата или най-стариятъ отъ рода по мъжка линия³⁾.

1) Менъ поддържа това за индуситѣ, когато Лайель и Тулеръ казватъ, че сѣмейната община по време е прѣдшестваана отъ съюза на всички лица, свързани помежду си чрѣзъ дѣйствително или прѣдполагаемо родство, т. е. отъ рода. Тоя въпросъ, кое е по-старо: германскитъ родъ или селската община, и у германскитѣ правници не е разрѣшенъ еднакво, даже слѣдъ прѣпирнитѣ между Вайца и Зибея. Той не е разрѣшенъ окончателно и за характера на римския gens и гръцкия γένος, които се признаватъ за кръвни съюзи, но не е всеобщо възприето, какви сж тѣзи съюзи: дали сж родови или сѣмейни, и то какви: малки или голѣми.

2) Первобытное право, I, стр. 86.

3) Вж. „Произхождение и развитие на сѣмейството“, стр. 26 — 27.

Въпросътъ за поземлената собственост се разгледва отъ К., подробно въ книгата му „Общинное землевладѣние“. Тукъ К. при историкосравнителния методъ, съ който борави, си служи и съ грамадния материалъ нѣмски хартуларии. Той разгледва подробно теорията на Фюстелъ де Куланжъ¹⁾ за историческото развитие на индивидуалната собственост, противъ която теория привежда голѣмъ брой доводи. Той се старае всѣкакъ да обоснове своята теория за самопроизволното развитие на общинното землевладѣние въ патриархалното общество и за появяването и естественото разцвѣтяване на частната собственост, което станало постепенно съ разлагането на сѣмейната сѣдска община.

Етнографията отъ една страна, и сравнителната история на правото отъ друга, споредъ К, доказватъ до очевидност: 1) че умствената немощъ у първобитнитѣ хора неизбѣжно ги е карала да сдружаватъ и обединяватъ своитѣ сили за борба съ природата, което обстоятелство отъ своя страна водѣло естествено къмъ задружностъ или общностъ на имотитѣ; това се е наложило и отъ най-стария способъ на производството, естествено и необходимо послѣдствие отъ което е било задружното потрѣбление²⁾; 2) частната собственост изниква най-напрѣдъ за движимитѣ вещи и се развива постепенно съ раздѣлянето на труда; тя могла да обхваща първоначално само такива прѣдмети, които могли да се придобиватъ съ личнитѣ залягания на отдѣлния, самичкъ, човѣкъ. Частна собственостъ първоначално станала храната, оржжието, украшенията. Недвижимата пѣкъ собственост трѣбвало да мине прѣзъ стадия на общосѣмейната, че тогазъ да стане лична³⁾. Дълго врѣме тя е достояние на колективната челядь — задругата, която не е припознавала никаква дѣлимостъ. Подѣлбата на имоти е била забранена отъ обичайния кодексъ⁴⁾.

До Ковалевски, никой въ Русия не бѣше се залавялъ така грижливо съ всестранното изучаване на тая колективна челядь, която у насъ доби названието „челядна задруга“, или просто „задруга“, и която нашиятъ законодатель въ Закона

1) Фюстелъ де Куланжъ, франц. историкъ (род. 1830 умрѣлъ 1889). Неговитѣ трудове по културната история на стария свѣтъ и на Франция сж обърнали вниманието на всички специалисти; особено сж заслужили това внимание двѣтъ негови книги: „La cité antique“ и „Histoire des institutions politiques de l'ancienne France“. Фюстелъ де Куланжъ обобщилъ възгледа, че въ основата на общественния строй лежи извѣстенъ религиозенъ култъ, който одухотворява цѣлия културенъ и социаленъ животъ, както и учрѣжденията му. Голѣми обществени потресения сж бивали извиквани винаги при измѣнението въ култа на народната маса. Периодитѣ въ историята на народитѣ Де Куланжъ свързва съ тѣзи измѣнения.

2) Произхождение на сѣмейството, стр. 50.

3) Jbid. 56—82.

4) Jbid. 83.

за настойничеството нарече, по примѣра на руската терминология, „сѣмейна община“¹⁾.

Въ Русия имаше учени, дори слависти, които отричаха сжществуването на задругата у руситѣ. По този въпросъ К. дава слѣднитѣ интересни свѣдѣния: „Прѣди 10 години никой не подозираше сжществуването на такава (сѣмейна община) въ Русия. Когато азъ четохъ моя първи рефератъ за този родъ общность (задружность, комунизъмъ), прѣдседателтъ на Московското юрид. др-ство, знаменитиятъ славянофилъ В. Н. Лешковъ, излѣзе вѣнъ отъ себе си и на всеуслишание заяви, че никога още въ заседанията на д-то не се е изказвала по-нелѣпа хипотеза, защото очевидно е, че сѣмейната община съставлява особность на южнитѣ славяни, а сѣсѣдската — на селянитѣ въ Великорусия. Въ днешно врѣме (1896) било би трудно, ще кажа даже невъзможно, да се срѣщне малко много разбранъ руски юристъ, който би се отказалъ да признае заедно съ мене, че както сѣсѣдската, така и сѣмейната община лежи въ основата на нашето народно правосѣзнание. Мѣстнитѣ издирвания, правени въ послѣднитѣ години въ Курската, Самарската и Псковската губерния, потвърдиха напълно защищаваното отъ мене положение. Сѣмейни общини се откриха въ Поволжието, на Донъ и Волга. Тѣ понѣкъждѣ се състоятъ отъ 50-тина души“²⁾.

Ковалевски свързва развитието на челядта съ развитието на собствеността. Когато се появява патриархалната челядъ, като втора фаза отъ обществената еволюция-слѣдъ матриархалната, тя има религиозенъ и роднински характеръ. Членоветѣ на тая челядъ живѣятъ подъ една стрѣха, работятъ наедно и използватъ дружно домашното производство. Отъ тая челядъ се откъсва и развива малкото или индивидуалното сѣмейство съ неговата индивидуална собственост³⁾. Споредъ К., и прѣходната форма на общинното землевладѣние, съ неговото периодическо подѣляване орнитѣ земи, тази форма, която и днесъ сжществува на много мѣста въ Русия, и тя е продуктъ на по-късно врѣме, нежели колективната сѣмейна собственостъ, позната въ Русия въ 15 и 16 и вѣкъ, титулувана съ думитѣ „огнище“ и „печище“, напълно сходна съ „вервь“-та, за която говори Русская Правда⁴⁾. При разпадането на сѣмейната община или пе-

¹⁾ Вж забѣлжката къмъ чл. 4, а сжщо и забѣлжката къмъ чл. 14. Въ първата забѣлжка се казва: „Въ сѣмейната община настойничеството върху непълнолѣтнитѣ принадлежи на главата на сѣмейството, споредъ обичая“. И втората забѣлжка се отнася до сѣм. община.

²⁾ Очеркъ происхождения семьи и собственности, стр. 55—56; ср. бълг. прѣводъ, стр. 60—61.

³⁾ Ibid. 62.

⁴⁾ Ibid. 81. — Думата в ервь, която се намѣрва въ Ярославовата Русская Правда, споредъ миѣнието на К., отговаря на сѣмейната община, или инѣкъ казано на задругата. Професоръ Леонтовичъ първи откри този терминъ въ Полициякъ статутъ, дѣто означава недѣлѣима или сѣмейна община.

чището, всѣки добивалъ равна часть отъ кжсоветѣ, които ѣ принадлежели, полета и ливади. Това било просто право на ползване, защото сѣмейната община и подиръ туй продължавала да гледа на себе си като на нѣщо цѣло; и всѣки участникъ можель да поиска „передѣлъ“ и „уравнение“, ако намѣрвалъ, че реалниятъ му дѣлъ не отговарялъ на идеалната часть въ общия имотъ. При това, обичаятъ допускаръ продажбата на така падналитѣ се дѣлове или жребии. По тозъ начинъ сѣмейната община е послужила, споредъ К., за образуването на селската съсѣдска община, или руския мѣръ, до тогазъ непозната. Въ нейния съставъ влязали вече не само кръвнитѣ роднини, но и всички владѣтели на раздѣленитѣ имоти или дѣлове¹⁾.

Изобразената така еволюция К. доказва съ данни и свѣдѣния отъ руския животъ въ миналото (16-и и 17-и вѣкъ), и то както на сѣверъ, така и на югъ въ Русия, дѣто селска съсѣдска община самопроизволно се заражда и до сега, именно изъ сѣмейната община и вслѣдствие на нейното разлагане.²⁾ И К. се залавя да доказва, че тази еволюция не е мѣстно явление, а всеобщо, за която цѣль той привежда доказателства, заети изъ живота въ Индия, на авганцитѣ, въ Ява и пр.

К. отива по-нататѣкъ и заключава, че французкитѣ *communes*, швейцарскитѣ *allmenden*, английскитѣ *commons* и германскитѣ *Gemeinde-güter* сж общински земи, каквито сжществували по цѣлия Западъ, като слѣди отъ старото колективно владѣние. При това, той намѣрва, че селската община, позната и на Западъ, сжщо така нѣкждѣ, напр. въ XVIII в. въ Англия, имала обичая на периодически „передѣлъ“ (ново дѣление). Тамъ, дѣто нѣма други доказателства за това, той напомня сжществуващето въ срѣднитѣ вѣкове право на прѣимуществено купуване и изкупуване на родовитѣ имоти въ полза на роднинитѣ.

Най-послѣ слѣдъ сжществуване прѣзъ нѣколко столѣтия, и като минава златнитѣ дни на своя животъ, общинното земевладѣние трѣгва къмъ упадѣкъ, и се измѣства отъ частната собственость.

1) *Ibid.* стр. 125—137.

2) *Ibid.* стр. 129.

V

ЗАСЛУГИТЪ НА КОВАЛЕВСКИ ЗА ИСТОРИЯТА НА
СЛАВЯНСКОТО ПРАВО.

Какво искаше и очакваше К. отъ изучването на славяновѣдѣнието и славянското право. — Недостатъци въ Спенсеровата Социология. — Състояние на историко-правната литература прѣди и слѣдъ встъпването на К. за прѣподавателъ въ Университета. Четенето на лекции отъ Ковалевски въ Стокхолмъ и Оксфордъ. — Славянскитѣ *родъ* и *задруга*, както и еволюцията имъ споредъ Ковалевски. — К. за лекциитѣ на Зигеля по славянското право.

Първи Ковалевски е, който обърна вниманието на учения свѣтъ въ Европа върху значението, което иматъ за историко-правната наука и за обществознанието въобще даннитѣ, заключаващи се въ историята на славянското право, както и даннитѣ на отдѣлнитѣ славянски юридически обичаи и фолклоръ. Той бѣше дълбоко убѣденъ въ извънредно голѣмата полза за юриста да се запознае съ славянския фолклоръ. Той настояваше твърдѣ много върху това и подчертаваше, че не сж само етнографътъ и митологътъ, които трѣбва да се занимаватъ съ него. Изучването на славянския фолклоръ обѣщава да обогати сравнителното правовѣдѣние не по-малко отъ сравнителната митология. То, безъ съмнѣние, може да открие за насъ не малко тайни, съ които е обиколень най-стариятъ челядно-правовъ битъ на европейскитѣ народи, и да освѣтли различнитѣ форми на земевладѣние, практикувано отъ нашитѣ най-далечни прадѣди¹⁾.

Не единъ пжтъ К. се повръща въ своитѣ лекции, реферати, научни работи и публицистически статии, за да подчертае, че правото въобще и ембриологията на правото въ особеностъ ще намѣрятъ богатъ материалъ при изучването на тѣзи народности, които, при напора на стари и нови пришелци, сж били отстранени въ гори и въобще непристъпни мѣста и, благодарение на физическитѣ условия на заетата отъ тѣхъ мѣстностъ, запазили сж не само повече или по-малко своята политическа независимостъ, но — и особенитѣ на своята староврѣмска култура. И тука, въ реда на тѣзи народности, каквито сж въ Европа отчасти смѣсенитѣ съ баскитѣ вестготи, заселващи южнитѣ и сѣверни склонове на Пиринеитѣ, отчасти потомцитѣ на древнитѣ хелвети, алемани и бургунди, занимаващи до сега алпийскитѣ долини, той поставя сжщо така „чисто славянскитѣ, или смѣсенитѣ съ тюркская раса народности на балканската верига — сърби, черно-

1) Оксфордскитѣ му лекции, печатани въ Всемиренъ вѣстникъ, 1903 г. книжка 1, страница 2.

горци, херцеговци, българи". Тъ прѣдставляватъ, както ги прѣпоръчва К., отъ битовно гледище, и до сега почти, непокътнатъ изворъ за изучване най-стария, ако не и първобитенъ, характеръ на общественитѣ отношения и на тѣхното вънкашно изражение — правото).

К. прѣпоръчва славяновѣдѣнието още въ своитѣ най-първи лекции, съ които започва професорската си кариера. Той подчертава нуждата отъ славяновѣдѣнието и въ своитѣ лекции, четени въ стокхолмския унѣверситетъ, дѣто той чете за произхождението и развитието на сѣмейството и собствеността. Той вѣрва, че славяновѣдѣнието ще докара голѣма полза изобщо на социологията и частно на историята на правото.

„Като се отнесете снизходително къмъ моя патриотизмъ — казва К. на своитѣ стокхолмски слушатели още въ първата си лекция — вие, разбира се, ще ми позволите да заявя, че славяновѣдѣнието прѣдставлява грамаденъ интересъ за историята на правото“. Той съжالياва, че въ западна Европа още малко се занимаватъ съ този клонъ знание. Въ онова врѣме били поставени добрѣ посветенитѣ на славяновѣдѣние катедри само въ нѣколко университетски центра, а именно въ Берлинъ, Виена, Парижъ и Упсала. Заети отъ такива изпжкнали филолози като Ягичъ, Леже и Люндель, тѣ вече проливатъ много свѣтлина върху филологическата конструкция и историята на славянскитѣ езици. Тѣзи забѣлжителни учени обаче не се занимаватъ съ славянска история, нито съ право¹⁾. И двата тѣзи прѣдмета се намѣрватъ въ пълно прѣнебрѣжение. Това крайно досадно явление, повече отъ всѣко друго, забавя нататъшнитѣ успѣхи на социалната наука. Врѣме е наистина да се тури край на подобенъ редъ на нѣщата; врѣме е да се изнесатъ изъ неизвѣстность многобройнитѣ трудове на руски, полски и сръбски изслѣдвачи и по тозъ начинъ да се постави въ разположение на западноевропейскитѣ учени масата драгоцѣнни данни, съдържащи се въ древнитѣ закони и съврѣменнитѣ обичаи на славянитѣ и на рускитѣ инородци“. Той е увѣренъ, че само по тозъ начинъ ще могатъ да се внесатъ нови изводи въ со-

1) Ковалевски бѣше честитъ да узнае своеврѣменно за създаването на катедри по историята на славянското право, каквито се появиха една слѣдъ друга: въ Львовъ (прѣподавателъ професоръ Балцеръ), въ Прага (прѣподавателъ професоръ Д-ръ Карель Кадлецъ), както и на българския университетъ, юридически факултетъ, при който историята на българското право е тѣсно свързана съ историята на славянското право. У насъ катедрата по историята на българското и славянско право е учрѣдена съ университетския законъ, а по-късно — съ закона за народното просвѣщение. Четенето на тоя прѣдметъ се почна за първи пжтъ отъ автора на тѣзи статия въ 1901—1902 г. Интересна студия за „Катедритѣ по историята на славянското право“, писана на чехски, ни даде професоръ Карлъ Кадлецъ, въ „Сборникъ статей въ честь В. И. Ламанскаго“, Соб., 1906 година.

циалната наука, която е останала непълна, тъй като нито е изучен достатъчно древния животъ на Изтокъ, нито сж внесени въ нея изводитѣ, добити съ усилието на славянската мисль. Въ туй отношение К. натяква и на Огюста Контъ, който не взелъ въ внимание живота на Изтокъ, а се задоволил само съ римско-католическия свѣтъ, който е станалъ прѣдметъ на неговото позитивно издирване. И въ този редъ на мисли К. заключава: „Всѣки новъ опитъ, да се установятъ социологични истини, ще има научно значение само въ този случай, ако въ полето на нашитѣ издирвания бжде включенъ Изтокъ, и особено свѣтътъ на славянскитѣ народи“¹⁾.

По-късно К. се повръща не на едно мѣсто върху необходимостта, да се изучи подробно и документално историята на славянското право, като най-много подчертава, че тази история ще има особно важно значение за въвъздаване на първитѣ стадии въ историята на политическитѣ учрѣждения²⁾. Така напр. К. напомня, че въ рускитѣ и въобще въ славянскитѣ народни срѣщи и събори ще се намѣри подобро освѣтление, отколкото въ позоваванията върху краткитѣ свѣдѣния, оставени отъ Цезаря или отъ Тацита, за народнитѣ събрания на германцитѣ.

К. настоява, че може да се допълни съ изучвания въ областта на славянското право и оная липса въ спенсеровата „Социология“, въ която отсъствуватъ помени за юридическитѣ старини на арийцитѣ, когато се говори за най-старитѣ форми на брака. Това той нарича единъ „серьезный изьянъ, и чѣмъ скорѣе онъ будетъ пополненъ, тѣмъ лучше“. Ето защо той се обръща къмъ своитѣ слушатели и казва: „Въ тоя смисль (за попълване на спенсеровата „Социология“) нѣкои стѣпки сж вече прѣдприети отъ свърѣмнената школа на германски юристи, издаващи, подъ вѣщото ржководство на проф. Колеръ, въ висша степенъ интересното списание „Zeitschrift für die vergleichende Rechtswissenschaft“. Съ тази цѣль, обърнахъ своитѣ издирвания въ обширната област на славянския законъ и обичай“. И той кани да се прѣдприематъ редъ нови издирвания въ тая област, която е тъй малко издирена. „Азъ мога само да увѣря всички, които се рѣшатъ да направятъ тази стѣпка, че ги очакватъ богати и честити послѣдници“³⁾.

Когато К. се яви на катедрата на московския университетъ като професоръ по история на правото, тогава по прѣдмета на историята на руското право имаше само единъ печатенъ курсъ, тоя на Михайлова⁴⁾. Той бѣше свършено негоденъ за ржководство. Курсътъ на лекциитѣ на професоръ

1) Очеркъ происхождения и развития семьи и собственности, стр. 12.

2) Всемирный вѣстникъ, ц. м.

3) ibid 21 стр.

4) М. М. Михайловъ. Исторія русскаго права. 1872.

Бѣляевъ бѣше печатанъ по-късно. Тѣзи, които се занимаваха съ прѣподаване исторіята на руското право, можеха да прѣпоръчатъ на своитѣ слушатели твърдѣ малко монографии по прѣдмета.

Въ днешно врѣме въ Русия има повече отъ половина десетица¹⁾ пълни курсове и нѣколко други капитални трудове, като „Древности рускаго права“ отъ проф. Сергѣевичъ, или „Боярская дума“ отъ Ключевски. Руската юридическа литература въ това отношение може да се надваря съ френската, която въ 70-тѣ години сжщо имаше всичко на всичко едно съчинение, и то обващаше недостатъчно старитѣ отъ правния животъ на Франция: многотомно съчинение на Laferrière.²⁾ Ако въ днешно врѣме френцитѣ могатъ да се похвалятъ съ историко-правни трудове, които въ стегната форма съдържатъ самостоятелно разработване на материали, заети изъ многобройнитѣ малки и голѣми coutumiers, нѣкои отъ които сж по-стари отъ XIII вѣкъ; ако въ френската юридическа книжнина сега вече могатъ да се посочатъ такива трудове като онѣзи на Гласона³⁾, Виоле⁴⁾, Есменъ⁵⁾, Флахъ⁶⁾ и прѣкрасната по своята пълнота, библиография и ерудиция работа на рано починалия Брисо, — то и въ Русия вече има да се посочатъ такива основателни учебни и помагални книги, каквито сж онѣзи на Сергѣевичъ, Владимирски-Будановъ, Виноградовъ, Платоновъ и др.

Интересно е, че професоръ Ковалевски отдава донѣкъдѣ на това силно развитие на юридическитѣ ръководства обстоятелството, дѣто въ днешно врѣме много университетски аудитории, и въ Парижъ и въ Оксфордъ и въ Петроградъ и въ Москва, иматъ десетици, или не повече отъ десетъ, слушатели. Даже лекциитѣ на такива бѣлѣжити прѣпо-

1) О. И. Леонтовичъ. Исторія рускаго права. Введение 1869.

Отъ сжщия. Истор. р. пр. Унив. курсъ. В. 61. т. I. Введение 1892

Н. П. Загоскинъ. Исторія права рускаго народа. Лекции и изслѣдования Т. I. Введение. I. Наука исторіи рускаго права. II. Формація народа и государства.

В. И. Сергѣевичъ. Лекции и изслѣдования по исторіи р. права. 1883. Другитѣ издания отъ 1886-1887, 1889-1890, 1894, 1899.

М. Ф. Владимірскій - Будановъ. Оборъ исторіи рускаго права 1886. Второ издание 1888. Трето издание 1900.

А. А. Филиповъ. Лекции по исторіи рускаго права 1890-1891.

П. Н. Мрочекъ-Дроздовскій. Ист. рус. права, 1894.

В. Н. Латкинъ. Учебникъ исторіи рускаго права. Пер. имперіи (XVIII — XIX стр.) 1899.

2) Laferrière. — Histoire de droit français, 1845 — 1858

3) Glasson. — Histoire du droit et des institutions de la France, t. I à VII (non achevé), 1887 — 96.

4) Viollet. — Précis de l'histoire française, 1884 — 86. La deuxième édition a pour titre: Histoire du droit civil français, 1893.

5) Esmein. — Cours élémentaire d'histoire du droit français, 1892, 2e edit. 1895.

6) Flach. — Les origines de l'ancienne France, 1886 — 93.

даватели, като Фримана, Хенри Мена, не били посѣщавани отъ повече отъ десетина души. Това обаче понижаване броя на слушателитѣ не трѣбва по никой начинъ да се отождествява съ упадъкъ на университетитѣ.

Ковалевски бѣше защитникъ на възгледа, че родовото владѣние, познато на славянитѣ, непознато на руския народъ, не е прѣминало въ неговата срѣда по пѣтя на самопроизволенъ процесъ въ общинно, а отъ самото повикване на князетѣ; съ други думи — отъ началото на руския животъ отстѣпило мѣсто на индивидуалното — на княза и на дружинницитѣ му. Колкото се касае до общинното землевладѣние, то е възникнало не по рано отъ XVI столѣтие и било създадено отъ държавата. Родовото владѣние, както се знае, е общото, а не общинното владѣние на цѣлия родъ, както пѣкъ общинното владѣние е съвмѣстното владѣние на сѣсѣди, жители отъ едно село или колиби, а патриархалното — нераздѣлна собственостъ на сѣмейството. Особено ярко това учение на Ковалевски е изказано въ неговата прѣпирня съ професора Б. Н. Чичеринъ, а именно въ писмата, напечатани въ 2 и 4 номера на „Критическое Обзорѣние, журналъ научной критики и библиографіи“, издаванъ въ Москва подъ негова редакция.

Въобще К. се интересуваше и искаше и други да се интересуватъ отъ славянскитѣ народи, отъ тѣхния общественъ политически и културенъ животъ. Въ една отъ своитѣ критически статии на Г. А. Деволана (озаглавена „Угорская Русь, историческій очеркъ, Москва 1878 год.“), ето какви здрави мисли изказва той по въпроса за запознаване съ славянитѣ: „Странно нѣщо. Ние много, твърдѣ много говоримъ за славянитѣ, пишемъ за тѣхъ, разнасяме за тѣхъ пари и войска, а въ сжщото врѣме лошо знаемъ не само тѣхния общественъ и политически битъ, но даже и географическото положение, занимавано отъ този или други клонъ на славянското племе. Я попитайте при случай колкото щете отъ нашитѣ журналисти, дѣ живѣятъ словацитѣ: на сѣверъ, югъ, западъ или изтокъ отъ маджарското кралство, колко сж тѣ на брой, говорятъ ли единъ и сжщи езикъ съ словенцитѣ или не, дѣ живѣе маджарската русь, или по-право малоруситѣ, има ли въ Маджарско българи и много ли сж тѣ тамъ, прѣсича ли се маджарското население отъ славянски села или не, и др. таквизъ? Отъ десетъ публицисти сигурно деветъ или съвсѣмъ нѣма да дадатъ отговоръ, или само въ най-общи изрази съ прѣдпазливостъ. Ако ние (руситѣ) знаемъ нѣщо за бита и нравитѣ на славянитѣ, то е само за православнитѣ; другитѣ като че не сжществуватъ въ очитѣ на нашитѣ така наречени „славянофили“¹⁾.

1) Критическое Обзорѣние № 4, стр. 44.

К. не остави безъ внимание лекциитѣ по славянското право на професоръ Зигеля, напечатани въ Лондонъ въ 1902 год.¹⁾ Той написа статья подъ надсловъ „Старославянско право“, напечатана въ английското юридическо списание *The Law Quarterly Review* (№ 73, vol. 19 отъ януари, 1903 година)²⁾.

Интересни и важни сж нѣкои отъ бѣлѣжкитѣ, които К. прави на Зигеля. Прѣди всичко, той не одобрява неговата периодизация на историята на славянското право въ три периода. Да се раздѣли така историята на руското право още може да се обясни съ това, че центрътъ на цѣлия политически животъ на Русия се мѣсти отъ Киевъ въ Москва и отъ Москва въ Петербургъ. „Но защо полското, или чехското право да бжде сжщо така третирано подъ три раздѣления? Не намирамъ уважителни причини; и авторътъ не дава сериозно обяснение за това свое прѣдпочитане“. Като признава голѣмата цѣнностъ на малката книжка на Зигеля, К. не одобрява злоупотрѣбата съ исторически паралели, до които прибѣгва проф. Зигель. Така напр. той не намѣрва за вѣренъ паралелътъ, че „западнитѣ славяни търсѣха свобода, бидейки готови да ѝ пожертвуватъ благосъстоянието на долнитѣ съсловия; колкото за източнитѣ славяни, тѣ искаха обществена правда и я добиха подъ владичеството на автократията“. К. намѣрва невѣрно сравнението на еволюцията у западнитѣ и източни славяни. И той пита: „ако е така, какъ си обяснявате произхождението на личното робство (крѣпостничество) и отличителната роля, която при установяването на робството е играла сжщата автократия отъ врѣмето на Бориса Годуновъ до врѣмето на Екатерина II, приятелка на Волтера и на енциклопедиститѣ?“

К. не е съгласенъ съ мнѣнието на Зигеля, че славянитѣ сж почнали своето социално развитие чрѣзъ установяване на една племенна организация и на голѣми сѣмейни общини. Това, споредъ него, е прибързано заключение, извлѣчено отъ едно послѣдуеще положение на нѣщата, описани напр. въ наскоро открититѣ най-стари статuti на Дубровникъ. Прѣми свѣдѣния сж твърдѣ рѣдки относително първитѣ славянски поселения. Наистина, К. признава, че свидѣтелството на византийски и арабски автори е благоприятно за такава хипотеза, но то не се съгласява съ онова на добрѣ извѣстния черковенъ писателъ Козма Пражки, или на древнитѣ руски лѣтописци, които, и двамата, твърдятъ, че извѣстни славянски плѣмена, западни и източни, не били запознати съ института на брака.

¹⁾ Lectures on Slavonic law by Feodor Zigel. London 1902.

²⁾ Статията е прѣведена на български отъ г. Ив. Каранджуловъ и напечатана въ „Юрид. прѣгледъ“, год. XI (1903), кн. 6.

Нежеланието, да се разпространявамъ, ме спира да напомнямъ отдѣлнитѣ бѣлѣжки и мнѣния, които К. изказва върху правото на отдѣлни славянски народи, както то е изложено отъ Зигеля въ неговата помената лекция. Трѣбва да се помене обаче, че К. признава и подчертава силното влияние на южнитѣ славяни, особено на българитѣ, върху найстарото руско законодателство. Той сключва своитѣ бѣлѣжки, като признава, наедно съ Зигеля, че, противно на правното развитие на другитѣ европейски народи, римското право въобще не е побѣдило мѣстното право на славянитѣ. Напротивъ, тѣ сж запазили своитѣ закони. Въ това отношение славянитѣ прѣдставляватъ по-голѣма прилика съ английския народъ, отколкото съ други нѣкои отъ останалитѣ народи на Европа.

VI

КОВАЛЕВСКИ ЗА БЪЛГАРСКОТО ПРАВО И ВЪОБЩЕ ЗА БЪЛГАРИЯ.

Мнѣнието на К. за влиянието върху руската правна и друга култура отъ страна на първитѣ български книги и книжевници. — К. и българската задруга: разбиране и освѣтление на Ковалевски. — К. за старо-българското право и за влиянието му върху ранното руско законодателство. — Отношение на К. къмъ българскитѣ домогвания за политическа свобода и къмъ проекта за българска конституция. — Симпатии на К. за България въобще.

При едно внимателно проучване научнитѣ работи на Ковалевски по първобитното право и старитѣ учрѣждения, както и въобще неговитѣ историко-правни работи, прогледва липсата у него на непосредно знание, както на българското обичайно право, така и на правнитѣ паметници отъ нашата старина.

Нашето обичайно право е достъпно на К. по онѣзи материали, които събщи д-ръ Валтазаръ Богишичъ въ грамдния неговъ *Zbornik sadašnih pravnih obiĉaja južnih slovena* (1874), изъ който сборникъ Феодоръ Демеличъ съкрати и издаде книгата „*Le droit coutumier der slaves meridionaux d'après les recherches de V. Bogišič. Paris, 1876* ¹⁾. Той се ползва още и отъ книгата на Крауца: „*Sitte und Brauch der Südslaven. Виена 1885, I.*” ²⁾

¹⁾ Туй съкращение се появи и по руски въ „Юридическій вѣстникъ (1876 г.), а сжщо и отдѣлно, въ прѣводъ на В. Гецевичъ: Обычное право южныхъ славянъ по изслѣдованіямъ Доктора Богишича, сочиненіе Феодора Демелича, Москва 1876, стр. 330.

²⁾ Нашето прѣдположение, че М. М. Ковалевски не се е ползвалъ направо отъ Сборника на Богишича, или отъ други нѣкой сборникъ съ български фолклорни или обичайно-правни материали, се

Въ българското обичайно право неговото внимание особно е спрѣно пакъ върху челядната задруга и родовния битъ въ свързка съ тѣзи институти у южнитѣ и у другитѣ славяни. Въ „Первобытное право“, въ „Очеркъ происхождения и развитія семьи и собственности“, въ „le Système de clans dans le pays des Galles“ и въ „la Communauté agricole“, той посвещава много страници, между друго, и на българската задруга. Бидейки привърженикъ на учението за еволюцията отъ общността въ сѣмейнитѣ и имотни отношения къмъ индивидуалната челядь и собственостъ, той сматра това явление за общо правило у всички племена на човѣчеството, безъ разлика на раси. Всички споредъ него: и арийци, и семити, и туранци, сж прѣминали стадиитѣ на колективността, за да дойдатъ до днешнитѣ правоотношения въ сѣмейството и собствеността.

Като привърженикъ на идеята за съществуването на родовния битъ у славянитѣ, той не сматра това за нѣкоя самотна тѣхна черта. Споредъ него, и родовниятъ битъ е стадий на общественъ животъ, прѣзъ който сж прѣминали всички народи. Особно силно и съ много данни аргументира той това положение въ своя отличенъ класически трудъ „Первобытное право“, особено въ глава I „Родовой бытъ въ прошедшемъ“, дѣто той допринася много свѣдѣния и за славянитѣ, като посочва на старитѣ свидѣтелства на Тацита (I и II в.), на Прокопия Кесарийски (VI в.), на византийскитѣ императори Маврикия, Льва VI, Конст. Багрянородни и др.¹⁾

Господството на родовния битъ се мири съ съществуването на сѣмейната община (задругата), като разклонение на рода. Въ родовната организация се проявява еднакво, отъ една страна, общността на владѣнието, остатъкъ отъ която се явява по-късно правото на съвмѣстно наслѣждане, а сжщо и правото на прѣдпочтително купуване, отъ друга — емството, или кржговата поржка, не само по отмѣстяване за обидитѣ, но и по отговорностъ за всѣкакви дѣйствия, лични или имотни, вършени отъ частното лице въ интереса на рода, или съ срѣдства взети отъ родовния капиталъ. Като оставя откритъ въпроса за характера на рода, той казва обаче, че на него не може да се гледа като на разрасла се челядь.²⁾ Напротивъ,

потвърждава и отъ слѣднитѣ обстоятелства: въ своитѣ Этюды о современномъ обычаѣ и древнемъ законѣ въ Россіи (Всемирный Вѣстникъ, кн. II, 1903) както по-рано въ Первобытное право, вып. I, 28, 29 и др стр., в. II, 91, 120 и др. страници, се вижда че той се позовава на френското съкращение отъ Демелича, въ прѣводъ на Гецевича. Въ всѣки случай К. използува съобщенията за България и за нейния обичайно-правовъ битъ, които му ставатъ извѣстни, като тѣзи на Кондрадовичъ, печатани въ „Русская Мысль“, год 1884, кн. II, стр. 7, относително бащината и особината.

1) Первобытное право, вып. I, 76 и др. страници.

2) Ibid. I, 86.

задругата е послѣдно отъ разклоненията на рода. Тя сжествува и у българитѣ. Но тя е живѣла, ако и отживѣла, у всички сега културни европейски народи. Въ задругата лесно може да се възстанови фактическа кръвна връзка на живущитѣ въ нея поколѣния съ миналитѣ, дори съ основателя на задругата. Култътъ на тоя прадѣдъ е сжщо така свързвателенъ цементъ, както у рода е култътъ на митическия или исторически родоначалникъ. К. приема, че къмъ кръвното и религиозното начало на задругата се проявява по-силно економическото, което се изразява не само въ задружността на владѣнието, но и въ задружността на труда, и което обръща цѣлата задруга въ единъ видъ производителна асоциация. Воденето на стопанството изобщо прѣдполага сжжителството поне на мнозинството отъ сѣмейната община. Тамъ дѣто се свършва сжжителството, свършва се и близкото родство. Задружността и солидарността се проявяватъ несравнено по-интенсивно въ челядната задруга, отколкото въ рода. Въ рода, редомъ съ общитѣ имоти, има и частни, които принадлежатъ на задругитѣ. Въ задругата обаче, поне на първо врѣме, частна собственостъ не сжествува. Тука всичко е общо: спечелено и изработено, данъци и дългове, а сжщо и отговорността между членоветѣ на челядната задруга. Който и да умре въ кжши, имотътъ остава на всички въ задругата. Въ всѣки случаи обаче най-ранна форма на общежитие, споредъ Ковалевски, е широкиятъ родовенъ съюзъ, отъ който, чрѣзъ разклонение надолу, сж произлѣзли задругитѣ, а чрѣзъ разклонение и продължаване на връзката въ ширъ, е произлѣзло племето.

Най-добръ е разработенъ въпросътъ за челядната задруга или сѣмейната община въ стохолмскитѣ лекции на Ковалевски, а именно въ лекции V—X включително.

Тукъ той говори и за българската задруга, като признава, че тя още сжествува въ България. Задругитѣ К. характеризира така: „Всички такива сж малки републики, начело съ най-стария или най-уважавания, работнически дружини, отъ които всѣки членъ еднакво е длъженъ да работи и има еднакво право, да се ползува отъ общия имотъ“. ¹⁾ Нѣма народъ или страна въ старината, въ който К. да не вижда, въ най-старо врѣме или по-късно, сѣмейната община, която за него е въ сжщото врѣме и религиозна. Задругата, която се явява отъ една страна като обществена организация, а отъ друга като самостоятеленъ религиозенъ съюзъ съ бащата на чело, поражда всички учрѣждения, които отличаватъ патриархалния периодъ. Най-послѣ за него най-старата недвижима собственостъ е била общата сѣмейна собственостъ ²⁾.

1) Очеркъ. Стр. 54.

2) Очеркъ, 74.

За старото българско право К. се изразява много благоприятно¹⁾. Споредъ него, българитѣ, разбира се, Аспаруховитѣ българи, не сж славянски народъ. Обаче тѣхната държава подчини едно число славянски племена, на които сж шеврѣменно остави извѣстна степенъ автономия. Като привежда мнѣнието на Зигеля, че Симеонъ е заповѣдалъ да се прѣведатъ на български книгитѣ на византийската империя, Еклогата, Прохирона и Земледѣлскитѣ закони, той не се съгласява обаче съ автора на „Лекции по славянското право“, че тѣзи прѣводи сж били само приложения на грѣцки законъ къмъ славянски случаи. Примѣрътъ съ Теодорика, готски царь, желаещъ да поддържа римското право между своитѣ германски поданици, не е напълно подходящъ, за да подкрѣпи едно подобно заключение.

Като напомня за Законъ Судний Людемъ, на който впрочемъ той не поменава името, и който споредъ Ромуалдъ Хубе и Зигеля билъ издаденъ отъ Царь Симеона, той не приема мисълта, че българскиятъ държавенъ владѣтель е замѣнявалъ, въ „частната компиляция, отдавана на Константина“, членоврѣдителството съ парични глоби, защото е искалъ да се съобрази съ славянското право. „Тоя фактъ, казва К., дава материално свидѣтелство за уредническата сила на българския царь, сила подобна на оная на Кьонигсбанъ измежду германскитѣ владѣтели, така нагледно установена отъ професора Брюнеръ. Българскитѣ князе, подобно на германскитѣ варварски крале, употребяваха тази сила за да видоизмѣнятъ правилата на писания или неписания законъ, прѣдоляващъ въ тѣхнитѣ владѣния“²⁾.

К. придава голѣмо значение на ролята на българскитѣ прѣводи отъ византийски закони върху най-древното руско законодателство. Той приема мнѣнието на проф. Ключевски, че българската култура широко е въздѣйствувала върху руския животъ, върху руската книжнина, върху руското право. К. не допуска прѣдположението, че законътъ на Стефана Душана може да се счита за старъ паметникъ на славянското право, бидейки отъ срѣдата на XIV столѣтие и наджанъ съ византийски правни идеи. Съвсѣмъ други сж българскитѣ законни сборки. „Първитѣ въводители на християнството, Кирилъ и Методи, бидейки тѣ сами южни славяни, естествено че и възпитанието на руския народъ въ новата вѣра бѣ повѣрено на тѣзи наши прѣдшествующи познавачи на християнската доктрина и изобрѣтатели на славянската азбука. Твърдѣ вѣроятно е, сжщо тѣ да сж взели видно участие въ първото нареждане на законитѣ, събрани въ врѣ-

¹⁾ Вж. Старославянско право, статия на К. въ английското юрид. списание *The law Quaterly Review*, януари 1903 г., прѣпечатана изцѣло въ 6-а книжка на „Юрид. Прѣгледъ“ сжщата година.

²⁾ Юрид. Прѣгл. кн. 6, год. 1903, стр. 343—344.

мето на Ярослава, синъ и наслѣдникъ на св. Владимира¹⁾). Самиятъ фактъ, че нашето най-старо „огледало на правото“, Руска Правда, съдържа извѣстно число южнославянски думи, говори въ полза на едно такова прѣдположение, най-напрѣдъ изразено отъ бившия мой колега отъ Москва (професоръ Ключевски). Други единъ примѣръ за сжщото българско влияние върху древната руска правна мисль служи старославянскиятъ прѣводъ на византийскитѣ Земледѣлски закони, неотдавна обнародвани отъ професора Павловъ²⁾). Съжалявамъ като виждамъ, че г-нь Зигель не е привлѣкль вниманието на своитѣ английски читатели върху този правенъ приносъ отъ древна България въ рускитѣ княжества отъ X и XI столѣтие“.

Сжщата тази мисль Максимъ Максимовичъ развива въ своитѣ „Этюды о современномъ обичаѣ и древномъ законѣ Россіи“³⁾, като казва между другото: „Това е толкозъ повече вѣроятно, че благодарение на неотдавнашното ввеждане християнството и книжното знание въ Русия, въ нея имаше голѣма липса въ мѣстни образовани хора, така че византийската черква трѣбваше често да се обръща къмъ свещеници отъ славянски произходъ, за да може съ тѣхната помощъ да разпространява Евангелието и начала отъ знания и грамотностъ всрѣдъ източнитѣ и сѣверни съплеменници. Тѣй като старорускиятъ езикъ ималъ повече сходство съ езика на южнитѣ славяни, то свещеници отъ български или сръбски произходъ се явили като най-подходящи лица, за да извършватъ длъжноститѣ на священослужители въ Русия. Прѣводътъ на грѣцкитѣ текстове, прѣписването и съставянето на славянски и руски рѣкописи, както и първитѣ опити на излагане руското обичайно право, сжщо сж паднали вѣроятно на дѣлъ на тѣзи лица.“

1) Въ тази цитата, която заемаме отъ прѣвода на г-нь Каранджулова въ „Юрид. прѣгледъ“, има едно недоразумѣние, или единъ lapsus calami у покойния професоръ Ковалевски. Вѣроятно, или той разбира разширително думитѣ „тѣзи наши прѣдшествувачи познавачи на християнската доктрина и изобрѣтатели на славянската азбука“, терминъ, който може да обхваща ученицитѣ и продължателитѣ на Кирилъ и Методи или, пъкъ той взема за фактъ косвеното участие на Кирила и Методия, чрѣзъ трудоветѣ имъ, върху възпитанието на руския народъ въ новата вѣра и въ първото уреждане на рускитѣ закони. Защото, както се знае, нѣма никакви данни, нито прѣки нито косвени, за да се твърди, че Кирилъ и Методи сж участвували прѣко въ възпитанието на руския народъ въ новата вѣра, или въ първото нареждане на законитѣ въ Русия.

2) Въ 1885 рускиятъ ученъ канонистъ А. Павловъ, тогава заслуженъ редовенъ професоръ на императорския московски университетъ, обнародва въ „Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Акад. Наукъ, т. XXXVIII, № 3: „Книги Законныя, содержащія въ себѣ въ древнерусскомъ переводѣ византийскіе законы, земледѣльческіе, уголовные, брачные и судебные, издавалъ вмѣстѣ съ греческими подлинниками и съ историческимъ введениемъ А. Павловъ“.

3) Всемирный Вѣстникъ, II, 1903, стр. 13.

Ковалевски прояви, въ всички случаи, които му се прѣдставиха, извѣстни симпатии за България.

Въ своитѣ спомени¹⁾ той разправя за срѣщитѣ си въ Москва съ нѣкои видни славянофили, между които: А. И. Кошелевъ, И. С. Аксаковъ, Д. Самаринъ, генералъ Черняевъ, Хомяковцитѣ, Хвостовцитѣ и Ольга Алексѣева Новикова. Той признава голѣмитѣ заслуги на г-жа Новикова, която сполучи значително да разсѣе въ Англия едно прѣдубѣждение: че славянофилството е тождествено съ панславизма, и че „въ нашата (руската) намѣса въ разпрата на българитѣ съ Турция има само желанието да завладѣемъ Цариградъ...“ Гладстонъ осѣди жестокоститѣ, извършени отъ турцитѣ въ България и първи пжтъ за англичанина посочи погрѣшността на тая политика, която доброволно закрива очи прѣдъ фанатизма и насилията на Високата Порта“. Съ цѣль да се спечели общественото мнѣние въ полза на угнетенитѣ и вече възстанали славяни въ Сърбия и въ България, въ Лондонъ бѣше устроенъ голѣмъ митингъ, на който менъ се случи да чужа, казва К., и Гладстона и Фримана, които явно осѣждаха поведението на английския кабинетъ и на неговия глава Дизраели за тѣхното безнравствено равнодушие къмъ турската саморазправа съ възстаницитѣ. За да участвувать на този митингъ дойдоха и делегатитѣ-българи Цанковъ и Балабановъ. Поради незнанието имъ на английския езикъ, тѣ съ готовность се ползваха отъ услугитѣ на тѣзи руси, които като мене можеха да имъ служатъ за прѣводачи. Отъ разговоритѣ си съ тѣхъ, азъ първень се запознахъ съ тази обстановка, въ която бѣха извършени сполучливитѣ опити на балканскитѣ славяни, да се освободятъ отъ турското иго. Азъ бѣхъ въ състояние да оцѣня значителността на услугитѣ, които бѣха принесени на това дѣло и съ дѣятелността на генерала Черняевъ, и съ агитацията въ полза на сѣрби и българи отъ Славянското благотворително дружество, както въ Петербургъ, тѣй и въ Москва. Затова, когато послѣдва заточението на И. С. Аксакова въ село, азъ бѣхъ между негодуващитѣ. Като заварихъ въ Москва голѣмъ подемъ на общественото настроение, който се изрази и въ сполучливия сборъ на пожертвувания въ полза на доброволцитѣ по черковитѣ и въ войнственото настроение на печата, съ трудъ задържанъ отъ цензурата, азъ впрочемъ не се поддадохъ на общото течение, макаръ то и да свързваше на мой погледъ съ славянското освобождение настѣпването на конституционна свобода и за нашето отечество. Даже менъ се случи два пжти да извикамъ недоволството на славянофилскитѣ кръгове. Единъ пжтъ — съ критика въ статия,

1) Московскій университетъ, „Вѣстникъ Европы“, май 1910 година стр. 182—183, 206—207.

напечатана въ „Вѣстникъ Европы“, критика на издаденитѣ отъ князь Черкаски „Материалы для изученія Болгаріи“, а други пъкъ — съ разбора на изработения отъ сенатора Лукіяновъ проектъ на българска конституция. „Материалитѣ за изучването на България“ бѣха отразили върху себе си неправилно разбиране отъ рускитѣ устроители сждбитѣ на България и характера на мохамеданското право. Съставителитѣ на „Материалитѣ“ възпроизвеждаха старата нелѣпица, че Коранътъ и Суната (прѣданието) не допушатъ сществуването на никакъвъ видъ частна собственость върху земята и я даватъ въ ржцѣтѣ на главата на правовѣрнитѣ — Халифа или Султана. Рускиятъ проектъ на българската конституция на свой редъ извиква моето неудобрение отъ желанието му, да ограничи всѣкакъ и функциитѣ на прѣдставителното събрание и участието на народа въ избора на депутатитѣ (третината отъ тѣхъ, съгласно съ проекта, трѣбваше да се назначава отъ княза). Азъ отбѣлѣзахъ това съзнателно обезобразяване на прѣдставителнитѣ наредби, а българскитѣ политически дѣятели се възползуваха отъ моята критика, за да изхвърлятъ забѣлѣженитѣ отъ мене статии при обсждането на руския проектъ¹⁾.

*

Въ врѣме на балканската война противъ турцитѣ М. М. Ковалевски бѣше професоръ въ петербургския университетъ и, въ това си качество, избранъ за членъ на Государствения Съвѣтъ (горня камара) въ Русия, сщцеврѣменно и издатель и ржководитель на най-влиятелното мѣсечно списание „Вѣстникъ Европы“. Той се отнасяше твърдѣ съчувствено къмъ задачитѣ на балканската война, особено се радваше, че едно съгласие е постигнато между България и Сърбия, и вѣрваше въ справедливостта на българското дѣло въобще и въ част-

1) Чл. 79 отъ руския проектъ, който наистина се видоизмѣни изъ основа и стана чл. 86 на нашата конституция, гласѣше така:

Чл. 79. Въ составъ обыкновеннаго народнаго собранія входятъ:

1. Экзархъ Болгарскій или замѣняющее его лицо и половинное число митрополитовъ и управляющихъ епархіями, по установленной ими очереди.

2. Предсѣдатели и члены суда высшей инстанціи въ половинномъ числѣ, по установленной между ними очереди.

3. Предсѣдатели судовъ окружныхъ, губернскихъ и коммерческихъ въ половинномъ числѣ, по установленной между ними очереди.

4. Депутаты избранные на (такой-то) срокъ прямою подачею голосовъ по одному на 20,000 жителей обоого пола. Порядокъ выборовъ долженъ быть установленъ особымъ избирательнымъ закономъ.

5. Лица, назначаемая Княземъ, въ количествѣ одного на двухъ народныхъ представителей, и на тотъ же срокъ на который избираются представители. Князь можетъ назначить и меньшее число“.

ностъ за Македония. Той вземаше участие въ всичкитѣ обществени проявленія, при които имаше да се изкаже съчувствие, насърдчаване или съдѣйствие на балканцитѣ въ тѣхната борба за подобрене участъта на християнитѣ въ Турция и за свободата на Македония.

Прѣзь туй врѣме азъ имахъ нѣколко срѣщи съ Максимъ Максимовича. Нашитѣ жилища не бѣха далечъ едно отъ друго, все на Моховая улица, и това обстоятелство улесняваше нашитѣ взаимни посѣщения. Отъ бесѣдитѣ, които имахъ съ него, и отъ съдържанието на статиитѣ, които той въ туй врѣме напечата въ нѣкои вѣстници, личеше ясно съчувствието му на наша страна. Това той особено подчерта въ здравицата, която произнесе на обѣда, даденъ въ честъ на българския пълномощенъ министръ и извънреденъ пратеникъ въ Петроградъ въ края на 1912 година.

Слѣдъ 16 юни 1913 година, въпрѣки хладината, която повѣя въ рускитѣ мѣродавни срѣди къмъ България, Максимъ Максимовичъ не измѣни на своитѣ симпатии къмъ България, за жизнеспособността на която той изказваше всекога пълна вѣра. Въ най-голѣмия разгаръ на нашитѣ враждебности съ балканцитѣ К. написа нѣколко статии за грѣцкото вѣроломство, които бѣше любезенъ да прочете прѣдъ мене прѣдварително. Той се съкрушаваше, както впрочемъ това правѣха всички отлични руси, при извѣстията за сгромолясането на балканския съюзъ, сгромолясване, въ което той прѣдвидждаше лоши послѣдствия не само за бждешето на самитѣ балканци.

Макаръ дълбоко съчувствуващъ на българското дѣло, Ковалевски, въпрѣки моята информация, съ която тогава разполагахъ — че нѣ ние, а сърбитѣ сж почнали кръвопролитията на 16 юни — увѣряванъ въ противното отъ официална страна, нееднократно ми казваше: „Ето една грѣшка, която азъ не очаквахъ да направятъ българитѣ... Тя може да ви коства много скжпо“. Послѣдствията сж познати: наистина,

Приетиятъ и сега дѣйствуващъ членъ гласи така:

⁸⁹⁾ Обикновеното Народно Събрание се съставя отъ прѣдставители, избрани направо отъ народа, по единъ прѣдставителъ на двадесетъ хиляди души отъ двата пола.

Прѣдставителитѣ се избиратъ за четири години.

Избиратели сж всички български граждани, които иматъ възраст по-горѣ отъ 21 година, и се ползуватъ съ граждански и политически правдини.

Избираеми за прѣдставители сж всички български граждани, които се ползуватъ съ граждански и политически правдини и сж на възраст по-горѣ отъ 30 години и да сж книжовни (грамотни).

За реда на изборитѣ ще се изработи особенъ избирателенъ законъ.

скжпъ бѣше откуптъ, който даде България за тази грѣшка.

До колкото ми е познато, К. до край запази своитѣ симпатии къмъ България. И ако българската историко-правна наука му дължи едно добро поменаване, то и българската общественост не може да не му бжде благодарна и да не почита паметъта на единъ ученъ славянски социологъ, който и въ космополитическитѣ си чувства и научна дѣйностъ запазваше въ дълбинитѣ на своята душа искра отъ гореца обичь къмъ българското племе.

София, 1917 год.

